

การสื่อสารประชาสัมพันธ์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

นภวรรณ ตันติเวชกุล*

Abstract

During the reign of King Chulalongkorn (1853-1910), Siam was besieged by western powers. In order to stabilize the sovereignty of the state, the King pushed forth numerous reforms in the administration of the country. Public relations became critical in the continuation of his administration. Communications aiming at internal stakeholders were mainly in the form of written and printed materials in order to support the function of the government and to demonstrate the transparency of state administration. Newspapers and magazines were performing as a public relations tool to disseminate government information and political ideologies. In the arena of international relations, King Chulalongkorn visited Europe twice during his reign ten years apart. The preparations for the King's visit was a widely publicized affair showing the sophisticated image to world that Siam was civilized in much the same way as any western. King Chulalongkorn became a person of interest in the foreign media. There was new evidence of well-organized activities similar to modern press relations or media relations efforts that were in operation under King Chulalongkorn's administration. The activities included, for instances, the practices of press release, news clipping, news monitoring, and interviews to the press.

*นภวรรณ ตันติเวชกุล (นศ.ด. นิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2543) ปัจจุบันดำรงตำแหน่งผู้ช่วยศาสตราจารย์ ประจำภาควิชาการประชาสัมพันธ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทความวิจัยนี้มาจากผลงานวิจัยเรื่อง “การสื่อสารประชาสัมพันธ์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ซึ่งได้รับทุนอุดหนุนการวิจัย คณะนิเทศศาสตร์ ประจำปี 2556

บทคัดย่อ

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สยามต้องเผชิญภัยคุกคามจากประเทศตะวันตกที่แผ่อำนาจคุกคามอธิปไตยอย่างรุนแรง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิรูปการบริหารราชการแผ่นดินในด้านต่างๆ เพื่อให้สยามพร้อมรับความเปลี่ยนแปลง การสื่อสารประชาสัมพันธ์จึงมีส่วนสำคัญที่ช่วยให้งานการปฏิรูปและการบริหารราชการดำเนินไปได้อย่างต่อเนื่อง สำหรับการสื่อสารประชาสัมพันธ์กับกลุ่มผู้มีส่วนได้ส่วนเสียในประเทศ ปรากฏในรูปแบบของการเขียนและสื่อสิ่งพิมพ์ราชการที่ทำหน้าที่ในการสนับสนุนการทำงานภาครัฐตลอดจนเพื่อสร้างความโปร่งใสในการบริหารงาน สื่อหนังสือพิมพ์และสื่อนิตยสารทำหน้าที่เป็นเครื่องมือประชาสัมพันธ์ในการแพร่กระจายข่าวสารของรัฐบาลและแนวคิดทางการเมือง สำหรับกลุ่มผู้มีส่วนได้ส่วนเสียนอกประเทศ อันได้แก่ ประเทศมหาอำนาจตะวันตก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปถึงสองครั้ง โดยพระองค์ได้เตรียมความพร้อมของขบวนเสด็จประพาสไปอย่างดี ซึ่งการนี้ได้ช่วยเสริมสร้างภาพลักษณ์ศิวิไลซ์ของสยาม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในฐานะผู้นำประเทศทรงเป็นศูนย์กลางความสนใจของสื่อสิ่งพิมพ์ตะวันตก ข้อค้นพบสำคัญในงานวิจัยนี้ คือ การพบหลักฐานที่บ่งชี้ว่ามีกิจกรรมที่คล้ายคลึงกับการดำเนินงานด้านสื่อมวลชนสัมพันธ์ของการประชาสัมพันธ์สมัยใหม่ในรัชกาลนี้ ไม่ว่าจะเป็นกลวิธีการส่งข่าวแจก การเก็บข่าวคัดการตรวจสอบความเคลื่อนไหวข่าว และการจัดให้มีการสัมภาษณ์กับสื่อ เป็นต้น

ความเป็นมาและความสำคัญของงานวิจัย

การค้นพบวิธีการพิมพ์ด้วยเครื่องพิมพ์จากการประดิษฐ์ของจอห์น กูเทนเบอร์เกอร์ในสมัยยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาช่วยให้เกิดการเผยแพร่ข่าวสารต่างๆในรูปแบบของหนังสือและสิ่งพิมพ์เข้าถึงคนจำนวนมากได้อย่างรวดเร็ว เช่นเดียวกับการสื่อสารของสยามเริ่มเจริญก้าวหน้า

อย่างชัดเจนในช่วงที่มีการนำเทคโนโลยีการพิมพ์มาช่วยในการแพร่กระจายข่าวสาร โดยเฉพาะในรูปแบบการประชาสัมพันธ์ด้วยการพิมพ์ ดังที่ในสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มมีการพิมพ์ประกาศราชการ (สุกัญญา สดบรรทัด, 2547) ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็นช่วงรอยต่อของการพัฒนาสยามสู่การเป็นชาติสมัยใหม่ ภายใต้การคุกคามอย่างหนักจากลัทธิล่าอาณานิคมของมหาอำนาจตะวันตก ประเทศไทยหรือสยามเริ่มมีการปรับปรุงประเทศในหลายด้าน โดยเฉพาะในการสื่อสารสาธารณะ มีการใช้สื่อสิ่งพิมพ์ในการเผยแพร่ข่าวสาร มีการพิมพ์ประกาศในฐานะสื่อแจ้งข่าวสารแก่ราษฎร และมีการวางพื้นฐานการโทรเลข และต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ทรงเร่งปรับปรุงประเทศครั้งใหญ่ผ่านการปฏิรูประบบบริหารราชการแผ่นดิน พระองค์ทรงใช้เอกสารพระราชนิพนธ์หรือพระราชหัตถเลขาและสื่อสิ่งพิมพ์เป็นเครื่องมือสำคัญเพื่อสร้างความเข้าใจและการยอมรับความเปลี่ยนแปลงในกลุ่มขุนนางและราษฎรสยาม (ปิยนาด บุนนาค, ณัฐวิทย์ บุนนาค และนวลมรกต ทวีทอง, 2553)

สำหรับความเป็นมาของการประชาสัมพันธ์ในประเทศไทย แม้ว่านักวิชาการมักกล่าวถึงจุดเริ่มต้นของการประชาสัมพันธ์สมัยใหม่หลังจากการปฏิรูปเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ที่ได้มีการจัดตั้งหน่วยงานเกี่ยวกับการเผยแพร่ข่าวสารข้อมูลของรัฐบาลเมื่อ พ.ศ. 2476 (อุบลวรรณ ปิติพัฒนะโฆษิต, 2543; Ekachai & Komolsevin, 2004) แต่ก็มียานเขียนของนักวิชาการหลายท่านที่กล่าวถึงประวัติและพัฒนาการของการประชาสัมพันธ์ของไทยในตำราและเอกสารเกี่ยวกับการประชาสัมพันธ์ว่าพบรูปแบบการสื่อสารที่คล้ายกับการประชาสัมพันธ์ที่ปรากฏในอดีตและสามารถศึกษาย้อนหลังกลับไปอีกหลายร้อยปี (วิรัช ลภรัตนกุล, 2549; อุบลวรรณ ปิติพัฒนะโฆษิต, 2543; อรวรรณ ปิณฑน์โอวาท, 2546; ปิยนาด บุนนาค และคณะ, 2553) อย่างไรก็ดี จากการศึกษาค้นคว้างานวิจัยที่เกี่ยวข้อง พบงานวิจัยจำนวน

ไม่มาก โดยพบงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับพัฒนาการของการประชาสัมพันธ์ในช่วงก่อนหน้าการปฏิรูปเปลี่ยนแปลงการปกครองโดยตรงเพียงเรื่องเดียวคือ งานวิจัยของ นววรรณ ตันติเวชกุล (2555) ที่ศึกษาการสื่อสารประชาสัมพันธ์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันเป็นสมัยที่การพิมพ์เริ่มแพร่หลายในสยามประเทศและเป็นรัชสมัยแรกที่มีการดำเนินงานด้านการพิมพ์สู่มวลชนอย่างชัดเจน มีการใช้สื่อสิ่งพิมพ์ อาทิ ประกาศราชกิจจานุเบกษา ในฐานะเครื่องมือการสื่อสารเพื่อแจ้งข่าวสารสร้างการรับรู้และความเข้าใจ วิธีการของพระองค์ช่วยเพิ่มระดับของความโปร่งใสในการสื่อสารและเพิ่มช่องทางในการเข้าถึงข่าวสารสำหรับประชาชนของพระองค์ จัดเป็นเครื่องมือหนึ่งในการปกครองประเทศ ที่สำคัญคือ ช่วยให้จุดมุ่งหมายในการรักษาเอกราชของชาติจากการคุกคามของชาติมหาอำนาจตะวันตกบรรลุผล (Tantivejakul, 2014) โดยเฉพาะในช่วงเวลานี้ยังพบหลักฐานวิธีการส่งข่าวเพื่อแก้ไขความเข้าใจผิดในลักษณะเดียวกับการส่งข่าวแจก ซึ่งเป็นวิธีการเผยแพร่ข่าวสารผ่านสื่อมวลชนวิธีหนึ่งที่ใช้ในการประชาสัมพันธ์ปัจจุบัน² (นววรรณ ตันติเวชกุล, 2555) ดังนั้น เพื่อให้การศึกษาพัฒนาการของการสื่อสารประชาสัมพันธ์ในประเทศไทยมีความต่อเนื่องและเป็นประโยชน์ชัดเจน การศึกษาการใช้วิธีการสื่อสารต่างๆ ที่คล้ายคลึงกับการประชาสัมพันธ์สมัยใหม่ที่พระมหากษัตริย์ในฐานะผู้ปกครองประเทศนำมาใช้ประโยชน์ในการปกครองประเทศและดำรงเอกราชของชาติในสมัยรัชกาลต่อมา จึงเป็นสิ่งจำเป็นที่จะช่วยเติมเต็มภาพที่ขาดช่วงไประหว่างสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและช่วงหลังการปฏิรูปเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475

ทั้งนี้ เพื่อให้ผู้สนใจศึกษาพัฒนาการการประชาสัมพันธ์ของไทยมีความเข้าใจความเป็นมาและสถานการณ์แวดล้อมต่างๆ ตลอดจนเหตุการณ์สำคัญที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลง

สยามประเทศทั้งด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในบทความนี้ ผู้วิจัยจึงเริ่มจากการกล่าวถึงบริบทแวดล้อม ที่มาของเหตุการณ์และสภาพการณ์การเปลี่ยนแปลงเป็นลำดับแรก แล้วจึงต่อยอดหัวข้อเกี่ยวกับประวัติการประชาสัมพันธ์ในโลกตะวันตกและของสยามหรือประเทศไทยรวมกับงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อให้ผู้อ่านได้เห็นภาพกว้างของพัฒนาการการประชาสัมพันธ์และข้อค้นพบที่น่าสนใจทั้งในประเทศไทยและต่างประเทศตามด้วยระเบียบวิธีวิจัย โดยในส่วนของผลวิจัยเป็นการกล่าวถึงสื่อหรือเครื่องมือการสื่อสารตลอดจนกลยุทธ์ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ในการสื่อสารประชาสัมพันธ์ประกอบการวิเคราะห์เชื่อมโยงกับกลุ่มผู้มีส่วนได้ส่วนเสียซึ่งประกอบด้วยกลุ่มขุนนาง ราชกร และมหาอำนาจตะวันตก ตามแนวทางที่ Tantivejakul และ Manmin (2011) และนววรรณ ตันติเวชกุล (2555) ใช้ในการวิเคราะห์

วัตถุประสงค์การวิจัย

เพื่อศึกษาการสื่อสารประชาสัมพันธ์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ข้อสันนิษฐานเบื้องต้น

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การสื่อสารประชาสัมพันธ์ของไทยพัฒนาขึ้นพร้อมกับความก้าวหน้าของเทคโนโลยีสิ่งพิมพ์และความแพร่หลายของสื่อหนังสือพิมพ์ นิตยสาร วารสาร ในบริบทของการบริหารราชการแผ่นดินและการบริหารความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ

บริบทสยามประเทศและการคุกคามของมหาอำนาจยุโรป

สยามต้องเผชิญภัยคุกคามจากประเทศตะวันตกมาตั้งแต่สมัยปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า

² ในที่นี้ “การส่งข่าว” หรือ “การส่งข่าวแจก” ตรงกับศัพท์ภาษาอังกฤษว่า Press Release ซึ่งเป็นวิธีการหนึ่งในการเผยแพร่ข่าวสารประชาสัมพันธ์ผ่านสื่อมวลชน(Publicity)

เจ้าอยู่หัว ซึ่งทวีความรุนแรงขึ้นเรื่อยๆ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและต่อเนื่องมาถึงสมัยรัชกาลที่ 5 หรือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระองค์ทรงสืบสานพระราชดำริและพระราชกรณียกิจในการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยตามแนวทางของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระชนกนาถ พระองค์ทรงดำเนินการปฏิรูปประเทศหรือการปฏิรูปการบริหารราชการแผ่นดินในสองระยะ กล่าวคือ ระยะแรกระหว่างพุทธศักราช 2416 ถึงพุทธศักราช 2418 และระยะสองระหว่างพุทธศักราช 2435 ถึงพุทธศักราช 2453 หากแต่ความสำคัญนั้นอยู่ที่การดำเนินการปฏิรูปประเทศระยะสอง เพราะมีส่วนสำคัญในการโยกอำนาจการปกครองจากหัวเมืองเข้าสู่ส่วนกลางสะท้อนความพยายามของพระองค์ในการรวมประเทศเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพื่อให้การปฏิรูปทั้งสองระยะเป็นไปอย่างได้ผล จึงมีการดำเนินการอย่างค่อยเป็นค่อยไป เมื่อการปฏิรูประบอบราชการหรือการบริหารราชการแผ่นดินเริ่มประสบผลสำเร็จ อำนาจในการบริหารราชการแผ่นดินจึงค่อยๆ ปรับมารวมศูนย์อยู่ที่พระมหากษัตริย์ ในฐานะผู้ปกครองประเทศที่เป็นผู้ที่กำหนดแนวทางต่างๆ ในการบริหารประเทศ (ปิยนดา บุนนาค, 2550) การสื่อสารประชาสัมพันธ์เป็นเสมือนตัวเชื่อมที่ช่วยให้งานการปฏิรูปแผ่นดินดำเนินไปได้อย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะการดำเนินการเลิกระบบไพร่และทาส ที่รัชกาลที่ 5 ทรงเห็นว่าเป็นอุปสรรคต่อการปฏิรูปประเทศ อีกทั้งยังขัดต่อหลักสิทธิมนุษยชนตามแนวคิดของตะวันตก โดยการยกเลิกระบบไพร่และทาสเป็นการดำเนินการที่ผ่านการวางแผนและดำเนินการอย่างค่อยเป็นค่อยไป รวมระยะเวลาดำเนินการทั้งสิ้นกว่า 30 ปี และเป็นผลสำเร็จโดยไม่มีการนองเลือด ซึ่งการปฏิรูปประเทศจากแบบจารีตให้เป็นแบบสมัยใหม่ตามแบบตะวันตกทั้งด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคม ก่อให้เกิดการรวมศูนย์อำนาจ การสร้างชาติรัฐสมัยใหม่และสำนักอุดมการณ์ของความเป็นชาติร่วมกันของชาวไทย หรือรัฐชาติสยาม นอกจากนี้ การดำเนินนโยบายต่างๆ ของพระองค์มี

ส่วนสำคัญในการสร้างชาติและความเป็นเอกภาพของประเทศ ท่ามกลางกระแสคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกที่มีความรุนแรงยิ่ง (ลิขิต ชีรเวทิน, 2553; ปิยนดา บุนนาค, 2553; เดวิด เค. วัยอาจ, 2556)

ในด้านความสัมพันธ์กับต่างประเทศ ซึ่งเป็นตัวแปรสำคัญของการเมืองระหว่างประเทศในระบอบนั้น สยามได้มีการเจรจาทางการทูตและการทำสนธิสัญญากับต่างประเทศ ในสมัยรัชกาลที่ 4 มีการลงนามในสนธิสัญญาเบาว์ริงกับประเทศอังกฤษที่ทำให้สยามเปิดตัวสู่การค้าเสรีระหว่างประเทศ ตามด้วยการลงนามในสนธิสัญญาลักษณะเดียวกันกับประเทศสหรัฐอเมริกา ฝรั่งเศส และประเทศอื่นๆ อีก 12 ประเทศ (เดวิด เค. วัยอาจ, 2556) ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 ไทยหรือสยามได้ทำสนธิสัญญาทางไมตรีและพาณิชย์กับต่างประเทศเพิ่มเติมกับประเทศสวีเดน นอร์เวย์ เบลเยียม อิตาลี ออสเตรีย-ฮังการี สเปน ญี่ปุ่น โดยประเทศที่สร้างปัญหาให้กับไทยอย่างมากจนทำให้ไทยต้องเสียดินแดนบางส่วนให้ คือ ประเทศอังกฤษ และฝรั่งเศสทั้งสองประเทศมหาอำนาจจากยุโรปแข่งขันกันขยายอำนาจในแหลมอินโดจีน ฝรั่งเศสต้องการเขมรเป็นที่มั่นในการขยายอำนาจสู่ลาวครอบคลุมดินแดนบนฝั่งซ้ายและขวาของแม่น้ำโขง เพื่อไปสู่จีนตอนใต้ให้ได้ก่อนอังกฤษ ขณะที่อังกฤษก็ต้องการขยายอำนาจขึ้นสู่ภาคเหนือของแหลมมลายู (ปิยนดา บุนนาค, 2550; วุฒิชัย มูลศิลป์, 2543) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นถึงความสำคัญในการติดต่อสัมพันธ์กับต่างประเทศและชาติมหาอำนาจ เพื่อกระชับความสัมพันธ์ระหว่างประเทศและศึกษาแนวทางในการปฏิรูปบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้า ตลอดจนเป็นการถ่วงดุลอำนาจของประเทศมหาอำนาจยุโรป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเสด็จประพาสยุโรปจำนวน 2 ครั้งในห้วงเวลาที่ต่างกัน 10 ปี คือ พ.ศ. 2440 และ พ.ศ. 2550 โดยการเสด็จประพาสครั้งแรก พ.ศ. 2440 ถือเป็นการเสด็จประพาสครั้งสำคัญที่ได้ช่วยเกื้อหนุนสถานะทางการเมืองระหว่างประเทศของไทย รวมไปถึงประโยชน์ทางอริปไตยของประเทศและยังส่งผลดีต่อบรรยากาศ

ทางการเมืองของไทยในเวทีระหว่างประเทศ ณ ขณะนั้น (เพ็ญศรี คุ้ม, 2554; ปิยนาง บุณนาค, 2550; วุฒิชัย มูลศิลป์, 2543)

พัฒนาการของการประชาสัมพันธ์ในสหรัฐอเมริกา ทวีปยุโรป

ย้อนถึงสมัยที่ชาวอเมริกาเริ่มก่อร่างสร้างชาติใหม่ ทางแถบชายฝั่งตะวันออกของทวีปอเมริกา ในคริสต์ศตวรรษที่ 16 ชาวอเมริกันได้ใช้วิธีการเผยแพร่ข่าวสาร (Publicity) ในการประชาสัมพันธ์กับประชาชนกลุ่มต่างๆ โดยเฉพาะในแวดวงธุรกิจมีการออกจุลสารการระดมทุนทางการศึกษา โดยวิทยาลัยฮาร์วาร์ด เมื่อปี ค.ศ. 1641 (นำไปตีพิมพ์ที่ลอนดอน เมื่อปี ค.ศ. 1643) นับเป็นจุลสารเพื่อการประชาสัมพันธ์ฉบับแรกที่ตีพิมพ์เผยแพร่เป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ มหาวิทยาลัยโคลัมเบีย ยังได้ผลิตข่าวแจกซ์ขึ้นแรก (Press Release) เมื่อปี ค.ศ. 1758 เพื่อเผยแพร่ข่าวการประกาศปฏิญญาบัตร โดยจัดส่งให้แก่หนังสือพิมพ์ฉบับต่างๆ ในนครนิวยอร์ก และในช่วงสงครามปฏิวัติของชาวอเมริกัน พบว่ามีการนำเครื่องมือสื่อสารและเทคนิคในการประชาสัมพันธ์ไปใช้เป็นอาวุธสำคัญในการรณรงค์ทางการเมืองและการแพร่กระจายข่าวสารเพื่อสร้างประชามติ ด้วยการใช้ภาพการ์ตูนและสโลแกนที่ประชาชนดูแล้วเข้าใจได้ง่าย เพื่อสร้างความรู้สึกร่วมและปลุกเร้าประชามติ ตลอดจนมีการใช้หนังสือพิมพ์ เอกสารสิ่งพิมพ์และจุลสารต่างๆ เป็นเครื่องมือในการเข้าถึงและสื่อสารกับประชาชน ที่ในที่สุดก็นำไปสู่การก่อกำเนิดประเทศสหรัฐอเมริกา การประชาสัมพันธ์มีบทบาทที่สำคัญมากขึ้นโดยเฉพาะในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 1 และครั้งที่ 2 ที่มีการจัดตั้งคณะกรรมการทำงานด้านข่าวสารเพื่อปฏิบัติงานทางด้านการรณรงค์ข่าวสารอย่างกว้างขวาง ทั้งทางด้านกองทัพ ทางทหาร ธุรกิจอุตสาหกรรมและกลุ่มพันธมิตรร่วมสงคราม ที่สำคัญ เมื่อสงครามโลกครั้งที่ 2 เสร็จสิ้นลง การประชาสัมพันธ์ก็แพร่ขยายเข้าไปยังประเทศต่างๆ ในทวีปยุโรป โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเทศอังกฤษ ซึ่งบริษัทธุรกิจ

ที่มีกิจการขนาดใหญ่หลายแห่งเริ่มเล็งเห็นถึงความสำคัญของการประชาสัมพันธ์ มีการจำแนกแยกแยะการโฆษณา กับการประชาสัมพันธ์ออกจากกัน งานประชาสัมพันธ์จึงเริ่มเปลี่ยนโฉมหน้าใหม่จากเดิมที่เคยทราตรวมๆ กันไปกับการโฆษณา ที่เริ่มต้นด้วยการส่งข่าวให้หนังสือพิมพ์ลงข่าวตีพิมพ์เผยแพร่ กลายมาเป็นงานที่ขยายตัวกว้างขวางออกไป กล่าวคือ มีการรับฟังความคิดเห็นและความต้องการของประชาชน มีความพยายามในการตอบสนอง ให้บริการ และทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ประชาชนทั้งทางด้านการศึกษา การบริการสังคมและสาธารณะ การสาธารณสุข รวมทั้งงานด้านการศึกษาค้นคว้าวิจัยต่างๆ เพื่อผลประโยชน์ของสังคมและประชาชนโดยทั่วไป ทั้งนี้ กล่าวได้ว่าการประชาสัมพันธ์สมัยใหม่ได้รับการพัฒนาอย่างเป็นระบบ และจริงจังเมื่อตอนต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 โดยมุ่งให้เกิดการสื่อสารแบบสองทางและตอบสนองแนวคิดเกี่ยวกับประชาธิปไตย (Cutlip, Center & Broom, 2006; Grunig & Hunt, 1984; Wilcox & Cameron, 2006; วิรัช ลภิตินกุล, 2549)

ข้อมูลเกี่ยวกับพัฒนาการของการประชาสัมพันธ์ ในสหรัฐอเมริกาและทวีปยุโรปข้างต้นเป็นการทบทวนและเรียบเรียงจากหนังสือและตำราวิชาการ เมื่อผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้างานวิจัยต่างประเทศเพิ่มเติม พบงานวิจัยที่ศึกษาจุดเริ่มต้นและพัฒนาการของการประชาสัมพันธ์ของประเทศต่างๆ ในทวีปยุโรปและสหรัฐอเมริกาในช่วงเวลาที่แตกต่างและด้วยจุดมุ่งหมายที่ต่างออกไป จากข้อมูลดังกล่าว กล่าวคือ ในงานเขียนของ Kunczik (1990) ระบุหลักฐานที่บ่งชี้ถึงการที่รัฐอิสระสองรัฐที่ใช้ภาษาเยอรมันเป็นหลักคือ ออสเตรียและปรัสเซียตระหนักถึงความสำคัญของสื่อมวลชนและพบการใช้เทคนิคการเผยแพร่ข่าวสารหรือ publicity ของทั้งสองรัฐ ในช่วงปี ค.ศ. 1848-1871 งานศึกษากรณีบริษัทด้านธุรกิจเหล็กที่มีชื่อเสียงของเยอรมันคือ บริษัท Krupp พบการเริ่มทำงานด้านการประชาสัมพันธ์เมื่อปี ค.ศ. 1851 โดยมีจุดประสงค์ในการสร้างภาพลักษณ์องค์กรผ่านการใช้เทคนิคการสื่อสารต่างๆ เช่น การใช้สัญลักษณ์ (Symbol)

การจัดนิทรรศการแสดงผลงาน (Exhibition) การนำเที่ยวหรือเข้าเยี่ยมชม (Guided Tours) การเผยแพร่ข่าวแจก (Press release) และการสร้างความสัมพันธ์กับสื่อมวลชน (Press Relations) (Kunczik, 1990; Kunczik, 2009; Puchan, 2006) ขณะที่ Salcedo (2008) สรุปไว้ในงานวิจัยว่าปรัชญาการประชาสัมพันธ์มีอยู่แล้วก่อนหน้าช่วงสงครามโลกครั้งที่สองในสเปน โดยปรากฏในรูปแบบของการรณรงค์ทางการศึกษา การโฆษณา และการโฆษณาชวนเชื่อ นอกจากนี้ ในสหราชอาณาจักรมีการพบหลักฐานการใช้การสนับสนุนการสื่อสารของรัฐบาลโดยกษัตริย์อังกฤษหลายศตวรรษก่อนหน้านี้และพบการสื่อสารในลักษณะที่คล้ายการโฆษณาชวนเชื่อโดยศาสนจักรยุโรปในศตวรรษที่ 17 (Cutlip et al., 2006) ขณะที่ในประเทศสหรัฐอเมริกาเอง มีการศึกษาที่พบกิจกรรมสื่อสารที่มีรูปแบบคล้ายคลึงกับกิจกรรมประชาสัมพันธ์ในสหรัฐอเมริกาที่เกิดขึ้นก่อนการบัญญัติใช้ศัพท์คำนี้ ช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 (Curtin, 2008) ขณะที่งานวิจัยของ Raaz และ Wehmeier (2011) ศึกษาเปรียบเทียบประวัติการประชาสัมพันธ์ของสหราชอาณาจักร สหพันธ์สาธารณรัฐเยอรมนี และสหรัฐอเมริกา พบว่าการประชาสัมพันธ์เกิดและพัฒนาขึ้นในประเทศเยอรมันและอังกฤษภายใต้บริบทและจุดมุ่งหมายที่แตกต่างในประเทศสหรัฐอเมริกา ซึ่งงานวิจัยที่กล่าวถึงเหล่านี้ชี้ให้เห็นว่า ปรัชญาและเทคนิคที่มีความคล้ายคลึงกับปรัชญาและวิธีการประชาสัมพันธ์สมัยใหม่ในประเทศเหล่านี้มีขึ้นก่อนการบัญญัติใช้คำว่า “Public Relations” ในสหรัฐอเมริกา

พัฒนาการของการประชาสัมพันธ์ในประเทศไทย

จุดเริ่มต้นของการประชาสัมพันธ์สมัยใหม่ในประเทศไทย มักได้รับการอ้างถึงตามช่วงเวลาคือหลังจากการปฏิรูปเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ที่ได้มีการจัดตั้งหน่วยงานเกี่ยวกับการเผยแพร่ข่าวสารข้อมูล

ของรัฐบาลเมื่อ พ.ศ. 2476 (อุบลวรรณ ปิติพัฒนะโณมิต, 2543; Ekachai & Komolsevin, 2004) แต่หากพิจารณาย้อนกลับไปในประวัติศาสตร์ไทย หลักฐานชิ้นสำคัญที่ได้รับการอ้างถึงว่าเป็นจุดเริ่มต้นการนำเทคนิคเชิงการประชาสัมพันธ์มาใช้ร่วมกับการปกครอง คือ ศิลจารึกของพ่อขุนรามคำแหงมหาราชในสมัยสุโขทัย³ ที่กล่าวถึงการแขวนกระดิ่งไว้หน้าประตูวัง เพื่อให้พสกนิกรได้ร้องทุกข์เรื่องเดือดร้อน ที่นับว่าเป็นการจัดให้มีช่องทางในการสื่อสารสองทางระหว่างประชาชนและผู้ปกครอง (วิรัช ลภีรัตนกุล, 2549) ต่อมาในสมัยกรุงศรีอยุธยา เรื่อยมาจนถึงสมัยธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น พบว่ามีการใช้การสื่อสารประชาสัมพันธ์เพื่อผลในทางการปกครอง ด้วยการสื่อสารในรูปแบบบทกวีนิพนธ์ บทประพันธ์ต่างๆ รวมไปถึงพิธีกรรมทางศาสนา การเขียนบันทึกและพงสาวดาร ระเบียบการปกครอง กฎหมาย วรรณคดี ระเบียบราชสำนัก ศิลปะการก่อสร้าง และแม้กระทั่งประเพณีทางพุทธศาสนา ตลอดจนพิธีพราหมณ์ที่สร้างบรรยากาศความศักดิ์สิทธิ์ให้กับพระมหากษัตริย์ อย่างไรก็ดี ในอดีตการสื่อสารยังใช้คำพูดเป็นสื่อหลัก เช่น การป่าวประกาศตามท้องถนน หรือตามที่ชุมชน ตลอดจนการประชุมลูกบ้าน ตลอดจนวิธีการเขียนหนังสือหรือจารลงในสมุดข่อยหรือใบลาน ที่ต้องใช้การคัดเผยแพร่กันไปเป็นทอดๆ ทำให้ข่าวสารไปสู่ประชาชนกลุ่มต่างๆ ได้ช้า เนื่องจากยังไม่มีระบบการพิมพ์ (อุบลวรรณ ปิติพัฒนะโณมิต, 2543; Tantivejakul & Manmin, 2011)

ด้วยพัฒนาการที่คล้ายคลึงกับที่เกิดขึ้นในทวีปยุโรป การสื่อสารประชาสัมพันธ์ของไทยเริ่มมีความเจริญก้าวหน้าชัดเจนในช่วงสมัยที่มีการนำเทคโนโลยีการพิมพ์มาใช้ในการแพร่กระจายข่าวสาร ให้เข้าถึงประชาชนได้กว้างขวางขึ้น โดยเริ่มจากการพิมพ์หรือผลิตหนังสือเกิดขึ้นตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 3 ดังที่มีการหล่อตัวพิมพ์อักษรไทยที่ประเทศอินเดีย โดยชาวอังกฤษที่ชื่อ “เจมส์ โลว์” เมื่อ พ.ศ. 2371 มีการนำเครื่องพิมพ์เข้ามาในประเทศไทยเป็น

³ เป็นประเด็นถกเถียงในหมู่นักประวัติศาสตร์ไทยว่า หลักศิลจารึกนี้เป็นพระนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหรือไม่

ครั้งแรกโดยชาวอเมริกันที่ชื่อ “โรบินสัน” เมื่อ พ.ศ. 2379 เพื่อพิมพ์หนังสือสอนศาสนา การคิดประดิษฐ์ตัวพิมพ์อักษรไทยและหล่อตัวพิมพ์ได้สำเร็จในประเทศโดยนักสอนศาสนาชาวอเมริกันอีกผู้หนึ่งชื่อ ดร.แดน บีช แบรดลีย์ (Dr. Dan Beach Bradley) หรือที่คนไทยเรียกกันว่า “หมอบรัดเลย์” (วิรัช ลภิตนกุล, 2549; สุกัญญา สุคปรรทัต, 2547; อุบลวรรณ ปิติพัฒนะโมยิต, 2543) ที่สำคัญโรงพิมพ์ของ ดร.แบรดลีย์ ได้พิมพ์ประกาศของรัฐบาลไทยในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่ระบุงการห้ามสูบและค้าฝิ่นในรูปใบปลิวจำนวน 9,000 ฉบับเมื่อ พ.ศ. 2382 ประกาศนี้นับเป็นเอกสารราชการที่พิมพ์ขึ้นเป็นครั้งแรกในประเทศไทย นอกจากนี้ ดร.แบรดลีย์ยังเป็นผู้พิมพ์หนังสือพิมพ์ภาษาไทยฉบับแรกที่เป็นรายปักษ์ชื่อ “บางกอกรีกอเคอ” เมื่อ พ.ศ. 2387 (สุกัญญา สุคปรรทัต, 2547) แม้ว่ากิจการพิมพ์ในสยามระยะเริ่มแรกส่วนมากเป็นเรื่องเกี่ยวกับการสอนศาสนาคริสต์ของชาวต่างประเทศ แต่ก็มีผู้พิมพ์หนังสือเกี่ยวกับพุทธศาสนาแข่งกับชาวต่างประเทศด้วยผู้หนึ่งคือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่พระองค์ทรงเริ่มงานด้านการพิมพ์ตั้งแต่เมื่อครั้งยังทรงผนวชอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร หลังจากพระองค์ขึ้นครองราชย์ พระองค์ก็ได้ทรงจัดให้มีการคิดตั้งเครื่องพิมพ์ขึ้นในบริเวณพระบรมมหาราชวังเพื่อพิมพ์หนังสือ “ราชกิจจานุเบกษา” ในปี พ.ศ. 2401 ที่จัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์หลวงหรือ “โรงอักษรพิมพ์การ” (นิภาพร รัชตพัฒนากุล และคนอื่นๆ, 2549) หนังสือนี้พิมพ์อยู่ได้เพียงปีเดียวก็ต้องหยุด มาเริ่มพิมพ์อีกเมื่อ พ.ศ. 2417 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและยังคงพิมพ์เป็นหนังสือราชการอยู่จนกระทั่งทุกวันนี้ (วิรัช ลภิตนกุล, 2549; อุบลวรรณ ปิติพัฒนะโมยิต, 2543) ดังนั้น สำหรับวารสารประชาสัมพันธ์ของทางราชการฉบับแรกจึงจัดได้ว่ามีขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 นอกจากนี้ในรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมาได้เกิดการใช้สื่อเพื่อการสื่อสารอีกหลายแขนง รวมถึงสื่อภาพถ่าย (Still Photography) (ศักดิ์ ศิริพันธุ์, 2535) ดังที่ระบุไว้ในงานวิจัยของนภวรรณ ดันติเวชกุล (2555) ซึ่งศึกษาภาพรวมการสื่อสาร

ประชาสัมพันธ์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยวิธีการศึกษาเอกสารเชิงประวัติศาสตร์ พบข้อมูลที่บ่งชี้ว่าการสื่อสารของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นไปโดยมีจุดประสงค์หรือเป้าหมายที่ชัดเจน และมีความคล้ายคลึงกับกลยุทธ์การประชาสัมพันธ์สมัยใหม่ เช่น การเผยแพร่ข่าวสาร การใช้คุณค่าข่าวสาร ตลอดจนความโปร่งใสในการสื่อสาร ที่เน้นการให้ความรู้และการอธิบายให้เข้าใจบนหลักเหตุและผล ตลอดจนการแก้ไขป้องกันความเข้าใจผิด ผ่านเครื่องมือการสื่อสารประเภทต่างๆ อย่างหลากหลายเท่าที่เทคโนโลยีในสมัยนั้นจะเอื้ออำนวย พระองค์ทรงใช้สื่อการเขียน ประกอบด้วย หมายรับสั่ง พระราชหัตถเลขา และพระราชสาสน์ รวมไปถึงสื่อสิ่งพิมพ์ในการพิมพ์ประกาศต่างๆ ในรูปแบบของราชกิจจานุเบกษา และประกาศเพื่อใช้ติดตามสถานที่ชุมชน และทรงนำสื่อภาพถ่ายมาใช้เพื่อประโยชน์ในเชิงการสื่อสารและการสร้างภาพลักษณ์ นอกจากนี้ งานวิจัยยังพบว่าพระองค์ยังทรงเป็นผู้จัดและส่งข้อมูลเกี่ยวกับประเทศไทยเพื่อให้มีการเขียนเผยแพร่ตีพิมพ์ในหนังสือและหนังสือพิมพ์ต่างประเทศ ซึ่งพบว่าเป็นวิธีที่คล้ายคลึงกับวิธีการส่งข่าวแจกหรือการเผยแพร่ข้อมูลผ่านสื่อมวลชนที่ใช้ในการประชาสัมพันธ์สมัยใหม่

งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับพัฒนาการของการสื่อสารรวมทั้งการประชาสัมพันธ์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกเหนือไปจากงานของนภวรรณ ดันติเวชกุล (2555) ที่กล่าวถึงข้างต้น ประกอบด้วย งานวิจัยของปิยนดา บุนนาค ณัฐวิทย์ บุนนาค และนวลมรกด ทวีทอง (2553) ที่ศึกษาพัฒนาการการสื่อสารโทรคมนาคมและสรุปไว้ว่ารัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสมัยแห่งการวางรากฐานการสื่อสารโทรคมนาคม สืบเนื่องมาจากปัจจัยด้านสถานการณ์ทางการเมืองภายในประเทศและสถานการณ์ทางการเมืองระหว่างประเทศ โดยเฉพาะการแผ่ขยายอิทธิพลของจักรวรรดินิยมตะวันตกที่กดดันประเทศอยู่ในสมัยนั้น นอกจากนี้ ยังมีงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการวิเคราะห์ลักษณะและเนื้อหาของพระราชหัตถเลขา

ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ของอรพรมสินธุศิริมานะ (2548) และงานวิจัยเรื่อง การสื่อสารระหว่างพระราชบิดาและพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ชนะศักดิ์ ศรีพุดผา, 2546) ที่ศึกษาพระราชดำรัส พระบรมราโชวาท และพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่พระราชทานแก่พระราชโอรสและบุคคลอื่นๆ ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับเหล่าพระราชโอรส การศึกษาเรื่อง “พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการสื่อสารเพื่อต่อต้านลัทธิจักรวรรดินิยม ร.ศ. 112” ของนิษฐา หรุ่นเกษม (2546) ที่วิเคราะห์พระราชวาทะของรัชกาลที่ 5 ในแง่ที่เกี่ยวกับบทบาทของพระองค์ในการช่วยชาติไทยให้รอดพ้นจากวิกฤตการณ์การล่าอาณานิคมของชาติตะวันตก ที่แสดงให้เห็นถึงความโน้มแน้วใจแห่งการใช้วาทะนั้นๆ เช่นเดียวกับบทความที่ใช้หลักทฤษฎีในการศึกษาเรื่อง “การเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก พ.ศ. 2440: การสื่อสารเพื่อสร้างการยอมรับ “ภาพลักษณ์” ของ “ความศิวิไลซ์” ของสยามในฐานะรัฐอธิปไตย” ของโกสุม โอมพรนุวัฒน์ (2546) ที่วิเคราะห์สถานการณ์การเสด็จพระราชดำเนินประเทยุโรปของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อรัตนโกสินทร์ศก 116 (พ.ศ. 2440) รวมไปถึงประยุทรวรรณอุดม (2546) กับบทความเรื่องพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการสื่อสารเพื่อการพัฒนาบ้านเมือง ระบุว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นความสำคัญของการสื่อสารและทรงสามารถใช้การสื่อสารเพื่อการพัฒนาประเทศ โดยในบทความหยิบยกกรณีที่พระองค์ทรงสื่อสารกับพสกนิกรในสังคมไทยบางส่วนมาศึกษา โดยแบ่งกลุ่มพสกนิกรออกเป็น 3 กลุ่มใหญ่ๆ อันได้แก่ “บ้าน วัด และโรงเรียน” ทั้งนี้ จากการค้นคว้า ยังไม่พบบงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการสื่อสารประชาสัมพันธ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยตรงแต่อย่างใด

ระเบียบวิธีวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงประวัติศาสตร์

ซึ่งเป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยใช้วิธีศึกษาเชิงเอกสาร (Documentary Research) เป็นวิธีหลัก ผู้วิจัยเก็บข้อมูลจากแหล่งข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Source) และแหล่งข้อมูลเชิงทุติยภูมิ (Secondary Source) ประกอบด้วยหลักฐานชั้นต้นและชั้นรอง เอกสารชั้นต้นที่สำคัญ ประกอบด้วยเอกสารต้นฉบับที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์ เอกสารต้นฉบับที่ตีพิมพ์แล้วและสำเนาเอกสารต้นฉบับตลอดจนไมโครฟิล์มที่เก็บรวบรวมไว้ที่สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ หอสมุดดำรงราชานุภาพ สำนักงานวิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เอกสารชั้นรอง คือ หนังสือ ตำรา งานวิจัย เอกสารที่เขียนขึ้นภายหลังรวมถึงเอกสารอ้างอิงประเภทอื่นๆ ที่มีผู้รวบรวมไว้และเอกสารที่มีการเผยแพร่และ/หรือตีพิมพ์อย่างเป็นทางการ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากต้นฉบับของเอกสารแหล่งปฐมภูมิบางชิ้นเป็นเอกสารหายากและมักไม่อนุญาตให้ถ่ายเอกสาร ผู้วิจัยจึงค้นคว้าและศึกษาด้วยการเทียบเคียงประเด็นระหว่างเอกสารต้นฉบับชุดดั้งเดิมและเอกสารต้นฉบับชุดที่ได้รับการรวบรวมเพื่อเผยแพร่โดยบุคคลหรือคณะบุคคลอื่นๆ รวมทั้งเอกสารชั้นรองที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้มั่นใจในความเที่ยงตรงของข้อมูลมากขึ้น นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังได้ติดต่อขอสัมภาษณ์แหล่งข้อมูลที่เป็นบุคคล ประกอบด้วยนักวิชาการและผู้เชี่ยวชาญด้านประวัติศาสตร์และการสื่อสารในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อขอคำแนะนำเรื่องแหล่งข้อมูล และขอความคิดเห็นเป็นแนวทางในการตรวจสอบข้อมูล การตีความข้อมูลและกำหนดประเด็นประกอบการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงเอกสาร

ผลการวิจัย

การใช้พระราชหัตถเลขาและพระราชโทรเลขในการบริหารราชการแผ่นดินและการติดต่อราชการกับต่างชาติ

งานศึกษาวิจัยหลายชิ้นตลอดจนหลักฐานเชิงประจักษ์ที่ปรากฏในหอจดหมายเหตุแห่งชาติบ่งชี้ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้พระราชหัตถเลขาในการบริหารราชการแผ่นดินเป็นเครื่องมือในการสื่อสารเพื่อสร้างความเข้าใจและการยอมรับจากชนชั้นนำผู้เป็น

เสนาศิขุนนาง เนื้อหาพระราชหัตถเลขาสะท้อนให้เห็นพระปรีชาญาณและความเที่ยงธรรมในการบริหารราชการแผ่นดิน รวมทั้งความใส่ใจพระทัยในการติดตามผลทุกเรื่องราวที่มีผลกระทบต่อราษฎร (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, 2509) ที่สำคัญในการเสด็จประพาสยุโรปของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสองครั้ง พระองค์ทรงใช้พระราชหัตถเลขาซึ่งหมายรวมถึงพระราชโทรเลขในการบริหารราชการแผ่นดิน ซึ่งมีทั้งเอกสารที่มีพระประสงค์จะให้ปรากฏในหนังสือพิมพ์ราชการและที่เป็นส่วนเฉพาะตัว (พรสวรรค์ วัฒนางกูร, นฤมิตร สอดสุข และขนิษฐา บุญปาน, 2546; จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, 2551) สอดคล้องกับที่ดวงดาว ยังสามารถ (2537) ระบุว่าสามารถจำแนกพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ออกเป็น 2 ลักษณะ คือพระราชหัตถเลขาที่ทรงพระราชนิพนธ์ในเรื่องเกี่ยวกับราชการและกึ่งราชการ และพระราชหัตถเลขาเล่าเรื่องส่วนพระองค์ ซึ่งมีลักษณะเนื้อหาที่ต่างไปตามช่วงเวลาและบริบทตลอดจนสถานการณ์บ้านเมืองในแต่ละช่วงเวลานั้น นอกจากนี้ในแง่ประเภทเนื้อหาจากพระราชหัตถเลขาที่พระองค์ทรงมีถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพเป็นการส่วนพระองค์ในคราวที่เสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 พบว่าสามารถจัดแบ่งเนื้อหาพระราชหัตถเลขา ออกเป็น 7 ด้าน ดังนี้ ด้านการปกครองท้องถิ่น ด้านการเงินการคลังการลงทุนและภาษี ด้านการบริหารจัดการ ด้านการศึกษา การศาสนาและประวัติศาสตร์ ด้านการเกษตร ด้านสิทธิสภาพนอกอาณาเขต ด้านการค้าต่างประเทศและความมั่นคงภายใน (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, 2551) นอกจากพระราชหัตถเลขา ยังพบเอกสารเกี่ยวกับรายงานประชุมเสนาศิขุนนาง ซึ่งมีความสำคัญไม่แพ้กัน โดยเฉพาะเมื่อพิจารณาบนข้อเท็จจริงที่ว่า ทั้งพระราชหัตถเลขาและเอกสารรายงานประชุมเสนาศิขุนนางมีลักษณะเป็นต้นแบบของหนังสือราชการที่ใช้ในปัจจุบัน (อรพรรณ สันธิศิริมานะ, 2548; คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, 2547)

สรุปได้ว่า ในการสื่อสารกับชนชั้นปกครองหรือ

ระดับขุนนาง นอกเหนือไปจากการสื่อสารระหว่างบุคคล พระองค์ทรงใช้สื่อลายลักษณ์ ได้แก่ ประกาศที่เป็นพระนิพนธ์ หมายรับสั่ง ตลอดจนเอกสารการบริหารราชการแผ่นดินอื่นๆ อาทิ หมายรับสั่ง ศุภอักษร ท้องตรา ใบบอก ฯลฯ พระองค์ทรงใช้สื่อการเขียน พระราชหัตถเลขา และพระราชโทรเลขในการถ่ายทอดความคิดเห็น การสั่งและปรึกษางานราชการ เนื่องจากโทรเลขได้เปรียบกว่าการส่งไปรษณีย์ทั่วไปด้านความรวดเร็วและถือว่าเป็นช่องทางการสื่อสารที่ทันสมัยมากในยุคนั้น (ปิยนาด บุนนาค, ณัฐวิทย์ บุนนาค และนวลมรกต ทวีทอง, 2553) โดยพบการใช้โทรเลขในการติดต่อสื่อสารในบริบทของการบริหารราชการแผ่นดินทั้งการติดต่อระหว่างพระเจ้าแผ่นดินกับพระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดี ขุนนาง ตลอดจนระหว่างเสนาศิขุนนางด้วยกันเอง ดังที่พบจากตัวอย่างสำเนาพระราชหัตถเลขาและเอกสารการประชุมที่เป็นเอกสารชั้นต้นซึ่งมีการรวบรวมประมวลไว้ (คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, 2546; คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, 2547; จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, 2551)

สำหรับการติดต่อสื่อสารกับบุคคลผู้มีอำนาจในประเทศมหาอำนาจยุโรปในยุคนี้นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้พระราชหัตถเลขา และพระราชโทรเลขติดต่อสื่อสารกับทั้งผู้นำประเทศ ขุนนางข้าราชการของประเทศต่างๆ ควบคู่ไปกับการเจรจาทางการทูตและการทำสนธิสัญญากับต่างประเทศ (ปิยนาด บุนนาค, 2550; วิมลพรรณ ปิตรีวัชชัย, 2547) โดยประเทศที่ได้ทำสนธิสัญญาทางไมตรีและพาณิชย์กับไทยนอกเหนือไปจากอังกฤษและฝรั่งเศสในรัชกาลนี้ได้แก่ ประเทศสวีเดน นอร์เวย์ เบลเยียม อิตาลี ออสเตรีย-ฮังการี สเปน และญี่ปุ่น (ปิยนาด บุนนาค, 2550) ดังปรากฏเอกสารหลักฐานของงานวิจัยก่อนหน้านี้ที่ศึกษาพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งสะท้อนถึงการบริหารความสัมพันธ์กับกลุ่มผู้มีส่วนได้ส่วนเสียที่เป็นชาวต่างชาติ (ดวงดาว ยังสามารถ, 2537; พรสวรรค์ วัฒนางกูร, นฤมิตร สอดสุข, ขนิษฐา

บุญปาน, 2546; ปิยนาด บุญนาค, ฌฐวิณ บุญนาค และนวลมรกต ทวีทอง, 2553) พระราชหัตถเลขาและพระราชโทรเลขจึงเป็นสื่อประชาสัมพันธ์สำหรับการติดต่อสื่อสารระหว่างบุคคล ทั้งกับบุคคลภายในองค์กรที่กล่าวถึง ในส่วนของขุนนางเสนาบดีซึ่งเป็นผู้มีส่วนได้ส่วนเสียภายในประเทศและการติดต่อสื่อสารกับบุคคลภายนอกองค์กร ซึ่งช่วยเสริมสร้างความสัมพันธ์ทางบวก ก่อเกิดความเข้าใจในข้อตกลงที่ตรงกัน สร้างความมั่นคงและความโปร่งใสในการบริหารราชการ อีกทั้งยังโดดเด่นด้วยประโยชน์ในทางการเก็บบันทึกข้อมูลและการเป็นหลักฐานเชิงเอกสาร ที่ยังคงหลงเหลือให้คนรุ่นหลังได้นำมาศึกษา นอกจากนี้ ในแง่ของการค้นคว้าศึกษาเกี่ยวกับพัฒนาการของการสื่อสารประชาสัมพันธ์ในประเทศ พระราชหัตถเลขาและพระราชโทรเลขยังเป็นแหล่งข้อมูลชั้นต้นที่สำคัญ ที่ช่วยให้ผู้วิจัยได้ค้นพบข้อมูลสำคัญอื่นๆ ดังที่ได้กล่าวถึงต่อไป

การใช้สื่อสิ่งพิมพ์ราชการในการแจ้งข่าวสาร การนำเสนอข่าวสาร การเผยแพร่แนวคิดทางสังคมและการเมืองผ่านหนังสือพิมพ์และนิตยสาร

การออกหนังสือราชกิจจานุเบกษาซึ่งเป็นสิ่งพิมพ์ราชการเริ่มต้นในสมัยรัชกาลที่ 4 แต่ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีการปรับปรุงรูปแบบ เนื้อหา และวิธีการจัดจำหน่าย โดยเนื้อหาของราชกิจจานุเบกษามัธยมศึกษาที่ 5 มีความละเอียดกว่าการพิมพ์ในครั้งรัชกาลที่ 4 มีการปรับปรุงรูปแบบการนำเสนอให้คล้ายวารสารรายสัปดาห์ มีการสรุปข่าวที่เกี่ยวกับข่าวสารราชการต่างๆ เพื่อให้ชาวไทยและชาวต่างประเทศได้รับทราบข้อมูลข่าวสารอย่างถูกต้อง หนังสือราชกิจจานุเบกษาได้จัดพิมพ์ต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน เป็นสื่อสำคัญที่พระมหากษัตริย์ทรงใช้เป็นสื่อในการติดต่อสื่อสารกับขุนนางและราษฎรให้เข้าใจถึงการดำเนินนโยบายภายในประเทศและการต่างประเทศ ในยุคสมัยที่ไทยเผชิญกับกระแสอันรุนแรงของลัทธิล่าอาณานิคม (กระทรวงต่างประเทศ (คำชี้แจง), 2549) มีคุณค่าในแง่ของการเป็นเอกสารและ

หลักฐานอ้างอิงค้นคว้าเรื่องราวในยุคสมัยนั้น จัดเป็นเอกสารที่มีคุณค่าในทางประวัติศาสตร์ การเมืองและการปกครอง (ศรีอุทัย เศรษฐพานิช, 2537) โดยสรุปได้ว่า เรื่องที่นำลงพิมพ์ในราชกิจจานุเบกษาแบ่งได้เป็น 2 ประเภทใหญ่ๆ คือ ประเภทแรก การบอกข้อราชการและข่าวต่างๆ และประเภทที่สอง คือ การแจ้งความ ประกาศพระราชบัญญัติ และกฎหมาย (ปิยนาด บุญนาค, ฌฐวิณ บุญนาค และนวลมรกต ทวีทอง, 2553) ดังนั้น การตีพิมพ์ราชกิจจานุเบกษาดลอดจนการตีพิมพ์หนังสือหรือเอกสารเพื่อเผยแพร่กฎหมายและประกาศต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการบริหารราชการแผ่นดินเป็นการใช้สื่อสิ่งพิมพ์เพื่อสนับสนุนงานของรัฐบาล ซึ่งมีส่วนสำคัญในการพัฒนาประเทศ และเป็นการวางรากฐานให้กลุ่มผู้มีส่วนได้ส่วนเสียภายในประเทศ อันประกอบด้วย กลุ่มเสนาบดี ขุนนางและพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งหลาย ตลอดจนราษฎรทั่วไปได้รับรู้รับทราบและทำความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่มีขึ้นภายในประเทศ เพื่อสร้างความพร้อมในการรับความเปลี่ยนแปลงและให้ได้รับการสนับสนุนในการดำเนินการต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในยุคนี้ที่เป็นสมัยแห่งรอยต่อระหว่างสังคมไทยแบบดั้งเดิมและสังคมไทยแบบใหม่ที่ยึดแนวทางการพัฒนาประเทศตามอย่างประเทศตะวันตก จัดเป็นการสื่อสารประชาสัมพันธ์เผยแพร่ข้อมูลข่าวสารไปสู่คนในวงกว้างเพื่อสร้างการยอมรับ ความสนับสนุนเพื่อนำไปสู่การปฏิบัติ

สำหรับสื่อประเภทหนังสือพิมพ์และนิตยสาร เริ่มมีบทบาทสำคัญในรัชสมัยนี้ หลังจากหนังสือพิมพ์ได้ถือกำเนิดในสมัยรัชกาลที่ 3 เนื่องด้วยสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลง ความก้าวหน้าทางการสื่อสารคมนาคม การศึกษาที่ขยายตัว ตลอดจนวัฒนธรรมตะวันตกที่แผ่ขยายเข้ามาในประเทศ สื่อประเภทหนังสือพิมพ์จึงมีความสำคัญเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ การพิมพ์ทั้งประกาศโดยทางราชการและหนังสือพิมพ์ที่ดำเนินการโดยชาวต่างประเทศ ทำให้ประชาชนทั่วไปมีความสนใจและตื่นตัวที่จะรับข่าวสารความเป็นไปของบ้านเมืองและข่าวสารจากภายนอก และเป็นจุดเริ่มต้นของการผลิตสื่อสิ่งพิมพ์ของตนเอง (ปิยนาด บุญนาค, ฌฐวิณ

ขุนนาค และนวนลมรดท ทวีทอง, 2553) ดังที่เห็นได้จากหนังสือพิมพ์รายสัปดาห์ “ครุโณวาท” ที่เริ่มออกฉบับแรกในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2417 และหนังสือพิมพ์รายวันฉบับแรกของไทย คือ “คืตข่าวราชการ” ที่เริ่มพิมพ์ในเดือนกันยายน พ.ศ. 2418 (ระวีวรรณ ประกอบผล, 2526 ; สุกัญญา ตีระวนิช, 2520) หนังสือพิมพ์ทั้งสองฉบับล้วนแต่เป็นหนังสือหรือสิ่งพิมพ์ที่มาจากกรริเริ่มของพระบรมวงศานุวงศ์ที่ใช้เพื่อสื่อสารชี้แจงแถลงเรื่องราวความเป็นไปต่างๆ ในทางการบริหารราชการแผ่นดิน สำหรับ “ครุโณวาท” นั้น เปรียบเสมือนเครื่องมือทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและเจ้านายใกล้ชิดตลอดจนขุนนางที่สนับสนุนพระองค์ในการเรียกพระราชอำนาจคืนจากกลุ่มขุนนางที่เป็นอำนาจเก่า ทั้งยังเป็นหนังสือพิมพ์ฉบับแรกที่ชาวสยามเป็นบรรณาธิการและเป็นหนังสือพิมพ์ที่สื่อนัยยะทางการเมืองฉบับแรกของไทยอีกด้วย โดยผู้เขียนของครุโณวาทเขียนด้วยการใช้สัญลักษณ์ต่างๆ สอดแทรกในเนื้อหา มีการเสียดสีเปรียบเปรยวิพากษ์วิจารณ์ฝ่ายตรงข้ามโดยอ้อม อีกทั้งยังพยายามชี้นำให้กลุ่มชนชั้นนำด้วยตนเองให้เห็นด้วยกับการปฏิรูปบ้านเมืองให้เป็นอารยะแบบตะวันตก (ธัญญา วีระเกียรติสุนทร, 2555)

จากการศึกษาเอกสาร ยังพบหลักฐานที่บ่งชี้ว่าหนังสือพิมพ์เหล่านี้ได้รับการพระราชทานข่าวหรือการส่งข่าวจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหรือจากผู้แทนหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องที่ส่งไปเพื่อให้แจ้งประกาศหรือตีพิมพ์ข่าวให้รับรู้โดยทั่วกันอีกด้วย (สุภาพันท์ บุญสะอาด, 2517) ลักษณะการส่งข่าวหรือพระราชทานข่าวแบบเดียวกันนี้ ยังพบจากงานที่ศึกษาเนื้อหาของหนังสือพิมพ์ “สยามสไมย” ด้วย (ธัญญา วีระเกียรติสุนทร, 2555: 87) หนังสือพิมพ์สยามสไมยหรือจดหมายเหตุสยามสไมยเป็นหนังสือพิมพ์รายเดือนและรายสัปดาห์ที่ออกระหว่าง พ.ศ. 2425-2429 ที่มีแซมมวล เจ สมิท (Samuel J. Smith) หรือ หมอสมิธิ

มิชชันนารีชาวอังกฤษ ผู้บุกเบิกการพิมพ์หนังสือคนหนึ่งของเมืองไทย (ปิยนาด ขุนนาค, ณัฐวิณั ขุนนาค และนวนลมรดท ทวีทอง, 2553) ใน “สยามสไมย” นอกจากจะลงข่าวที่หมอสมิธิเขียนเอง ยังมีการนำคำฟ้องหรือจดหมายร้องทุกข์ต่างๆ ที่ผู้อ่านส่งมาลง (เสลา เจริญรุจิ, 2544; ขจร สุขพานิช, 2514) มีการลงเนื้อหาประเภทความคิดเห็นและทัศนะเชิงวิพากษ์ทั้งของตนเองและจากผู้อ่าน อีกทั้งหมอสมิธิยังให้ความสำคัญกับข่าวประกาศของราชการและพระราชกรณียกิจของพระเจ้าอยู่หัว ดังมีจดหมายเหตุสยามสไมยทุกฉบับ มีคอลัมน์พิเศษที่ลงข่าวในพระราชสำนัก รวมไปถึงข่าวอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระญาติวงศ์ซึ่งส่วนใหญ่ก็เป็นขุนนางเสนาบดี หนังสือพิมพ์จึงเป็นแหล่งเผยแพร่ข่าวสารราชการจากการได้รับพระราชทานข่าวหรือการส่งข่าวจากเสนาบดีหรือขุนนางที่เกี่ยวข้องกับข้าราชการแผ่นดินต่างๆ (อรพินท์ คำสอน, 2555; ธัญญา วีระเกียรติสุนทร, 2555; ขจร สุขพานิช, 2514) นอกจากหนังสือพิมพ์ทั้งสามฉบับข้างต้น ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีหนังสือพิมพ์รายวันภาษาอังกฤษอีก 6 รายชื่อ ประกอบด้วย Bangkok Daily Advertiser, Siam Advertiser, Bangkok Times, Siam Free Press, Siam Observer, Bangkok Daily mail (จำนง วิบูลย์ศรี และดวงทิพย์ วรพันธุ์, 2530) และกิจการนิยสารและหนังสือพิมพ์ที่ผลิตโดยคนไทยอีกหลายประเภทที่จัดเป็นช่องทางเผยแพร่ข่าวสารราชการด้วยเช่นกัน อาทิ นิยสารสำหรับเด็ก เช่น จดหมายเหตุแสงอรุณของโรงเรียนวัฒนาวิทยาลัย กุมารวิทยา นิยสารรายสัปดาห์ของโรงเรียนราชกุมาร และนิยสารรายเดือนกุลสตรีของหม่อมมาภานุราชวิทยาลัย เป็นต้น ส่วนนิยสารสำหรับสตรี เช่น นารีรม ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย นิยสารทั่วไปอย่างวชิรญาณและวชิรญาณพิเศษของหอสมุดวชิรญาณ ตลอดจนนิยสารสยามประเภทสุนทโรวาทพิเศษ ของ ก.ศ.ร.กุหลาบ เป็นต้น (ระวีวรรณ ประกอบผล, 2526)

⁴ ตีพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2418 ด้วยชื่อ COURT ต่อมาในปี พ.ศ. 2419 เปลี่ยนชื่อเป็น ข่าวราชการ ภายหลังเรียกชื่อรวมเป็น คืตข่าวราชการ

โดยสรุป ผู้บุกเบิกหนังสือพิมพ์และนิตยสารของไทยในช่วงแรก คือ กลุ่มผู้จัดทำชาวต่างประเทศ ที่มักเป็นหมอสอนศาสนา ส่วนกลุ่มผู้จัดทำที่เป็นคนไทยมีปรากฏชัดเจนในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แบ่งออกเป็น กลุ่มเจ้านายในราชตระกูล และกลุ่มสามัญชน ดังเช่น ครูโณวาท และคือนักรบราชการที่เป็นของเจ้านายบางพระองค์ และราชกิจจานุเบกษาที่จัดทำโดยพระมหากษัตริย์และหน่วยงานราชการ จากหลักฐานเอกสารที่กล่าวอ้างข้างต้น จึงกล่าวได้ว่า การส่งข่าวเพื่อประกาศหรือตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์เป็นเรื่องที่พบได้ทั่วไปในสมัยนั้น หนังสือพิมพ์และนิตยสารจึงถือเป็นเครื่องมือในการแจ้งข่าวสารและสร้างการรับรู้เกี่ยวกับเรื่องราวต่างๆ ที่เกิดขึ้นทั้งในและต่างประเทศ เป็นแหล่งข้อมูลสำคัญที่สามารถเข้าถึงขุนนางและราษฎรได้ระดับหนึ่ง อีกทั้งยังเป็นเครื่องมือสื่อสารประชาสัมพันธ์เผยแพร่แนวคิดและความคิดเห็นทางสังคม การเมืองอีกด้วย

การสร้างความรู้สึกลึกซึ้งและความเป็นชาติสยามกับราษฎรผ่านวิธีการเสด็จประพาสต้น พระบรมฉายาลักษณ์ และการจัดงานมหกรรม

การเสด็จประพาสต้นเริ่มมีครั้งแรกเมื่อรัตนโกสินทรศก 123 หรือ พ.ศ. 2447 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดให้จัดการการเสด็จให้ง่ายยิ่งกว่าการเสด็จประพาสแบบอื่นๆ คือ ไม่ให้มีท้องตราสั่งหัวเมืองจัดทำที่ประทับแรม การประทับแรมก็สุดแต่พระองค์จะพอพระราชหฤทัยที่จะประทับที่ใด สำหรับการเดินทาง มีทั้งทรงเรือเล็กหรือเสด็จโดยสารรถไฟ และทำโดยปกปิดมิให้ใครรู้จักพระองค์ด้วยพระราชประสงค์จะไม่ให้ผู้ใดทราบว่าเสด็จประพาส จนถึงเครื่องแต่งพระองค์ ก็จะทรงเครื่องอย่างคนสามัญ ทั้งนี้การเสด็จประพาสต้นนอกจากจะเป็นการสำราญพระราชอิริยาบถ ยังเป็นประโยชน์ต่อบ้านเมืองอีกด้วย เพราะการเสด็จประพาสปะปนไปกับราษฎร ทำให้พระองค์

ทรงทราบความเป็นอยู่ของราษฎรด้วยพระองค์เอง หลังจากการเสด็จประพาสต้นเมื่อ ร.ศ. 123 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสในลักษณะเดียวกันอีกหลายครั้ง ทั้งในกรุงเทพฯ และตามมณฑลหัวเมือง อาทิ สระบุรี กำแพงเพชร นครสวรรค์ สุพรรณบุรี อ่างทอง พระนครศรีอยุธยา ปรังเณร์บุรี (ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, 2468; ธิดา สารยา, 2540)

สำหรับการเสด็จประพาสในลักษณะนี้ ช่วยให้ราษฎรมีความรู้สึกกว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้ที่เข้าถึงได้ง่าย เพราะการเสด็จประพาสหัวเมืองของพระมหากษัตริย์เพื่อเขียนเยี่ยมราษฎรแบบส่วนพระองค์นั้นไม่ปรากฏมาก่อนในรัชกาลอื่นๆ ก่อนหน้าของราชวงศ์จักรี ทั้งยังช่วยสร้างความจงรักภักดีในหมู่ราษฎร ที่มีเรื่องเล่าขานต่อๆ กันไปถึงความใส่พระราชหฤทัยที่จะสดับตรับฟังทุกข์สุขของราษฎรอย่างแท้จริง เนื่องจากราษฎรนั้นมีความเชื่อถือในพระองค์ว่าคือผู้นำที่ทรงพยายามทำทุกวิถีทางเพื่อให้ราษฎรมีชีวิตที่ดีขึ้นและเพื่อความเจริญมั่นคงของสยามประเทศ (ดวงดาว ยังสามารถ, 2537) พระองค์ทรงเห็นว่าความจงรักภักดีของราษฎรเป็นสิ่งจำเป็นในการปกครองประเทศ การท่องเที่ยวหรือการเสด็จประพาสจึงเป็นทางหนึ่งที่จะทำให้พระองค์รู้จักราษฎร ได้รับรู้รับฟังปัญหา นำไปสู่การพัฒนาหนทางแก้ปัญหา อีกทั้งพระองค์ยังได้อาศัยความร่วมมือจากราษฎรเป็นกำลังต่อต้านศัตรู โดยเฉพาะอย่างยิ่งในคราวที่มีภัยจากศัตรูภายนอกประเทศถือเป็นการสื่อสารเพื่อการพัฒนารูปแบบหนึ่ง (อรรถพรณ ปิณฑน์โอวาท, 2546)

เกี่ยวกับประเด็นภาพถ่าย พบว่ามีประเด็นเกี่ยวข้องกับพระบรมฉายาลักษณ์และภาพที่พระองค์ทรงถ่าย ดังที่ในระหว่างการเสด็จประพาสต้น ปรากฏว่าราษฎรหลายคนจดจำพระองค์ได้จากภาพถ่าย เนื่องจากพระบรมฉายาลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ราษฎรได้มีไว้สำหรับกราบไหว้บูชาอยู่แล้ว แม้ทางหนึ่งพระบรมฉายาลักษณ์จะเป็นอุปสรรค

ในการปลอมพระองค์เพื่อเสด็จประพาส แต่ในอีกทางก็แสดงให้เห็นว่า พระบรมฉายาลักษณ์ของพระองค์เป็นเสมือนสื่อเชื่อมสัมพันธ์และความจงรักภักดีสนับสนุนให้เกิดความสัมพันธ์อันแนบแน่นระหว่างพระเจ้าแผ่นดินสยามและราษฎร นอกจากนี้ภาพถ่ายยังเป็นสื่อในการเผยแพร่พระราชกรณียกิจและช่วยการบริหารราชการเนื่องจากพระองค์ทรงเป็นนักถ่ายภาพ ทรงถ่ายภาพการเดินทาง สถานที่ และวิวทิวทัศน์ ตลอดจนบุคคลและเหตุการณ์ต่างๆ ที่ทรงพบเห็นอย่างละเอียด ไม่ว่าจะเป็นในการเสด็จประพาสหัวเมือง เสด็จประพาสต้น เสด็จประพาสต่างประเทศ โดยพระองค์ทรงใช้ภาพถ่ายในฐานะสื่อที่สามารถถ่ายทอดสภาพความทุกข์ความสุขความเป็นอยู่ของราษฎร และทรงนำภาพถ่ายเหล่านั้นมาศึกษาพัฒนาสยามประเทศให้เจริญทัดเทียมนานาอารยประเทศ ด้วยการมอบภาพถ่ายให้ผู้รับผิดชอบไปดำเนินการศึกษาและพัฒนาความเป็นอยู่ของราษฎร (รักสานต์ วิวัฒน์สินอุดม, 2554; ศักดา ศิริพันธุ์, 2535; ศักดา ศิริพันธุ์, 2555) นอกจากนี้ เกี่ยวกับกิจกรรมที่ช่วยสนับสนุนให้ราษฎรมีความรู้ถึงความเป็นชาติสยามตลอดจนเป็นการถ่ายทอดแนวคิดเกี่ยวกับสยามและการเป็นรัฐสมัยใหม่นั้น พระองค์ทรงใช้การจัดงานมหกรรมหรือที่เรียกว่า นาเซนแนล เอกซ์ฮิบิเชน (National Exhibition) เข้ามาช่วย การจัดงานนาเซนแนล เอกซ์ฮิบิเชนของสยามเป็นความพยายามสะท้อนให้เห็นถึง การแสดงตัวตนของสยามให้ปรากฏต่อนานาชาติและต่อชาวสยาม ด้วยการนำเสนอทรัพยากรอันอุดมสมบูรณ์ที่จะทำให้สยามสามารถพัฒนาเป็นรัฐสมัยใหม่ได้ด้วยวิธีการนำเสนอแบบตะวันตกและมีการปรับให้เข้าสภาพสังคมของไทย (กัญญิกา ศรีอุดม, 2549)

สรุปได้ว่าสำหรับการสื่อสารประชาสัมพันธ์เพื่อเข้าถึงราษฎรโดยทั่วไป การเสด็จประพาสต้นช่วยให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับข้อมูลตอบกลับจากการทอดพระเนตรชีวิตความเป็นอยู่และได้รับความรู้สึกรักภักดีของราษฎรในแต่ละท้องถิ่น อีกทางหนึ่งยังช่วยให้ราษฎรมีความรู้สึกรู้ว่าพระองค์เป็นผู้ที่เข้าถึง

ได้ง่ายและมีความตั้งใจในการช่วยเหลือราษฎรจริง พระองค์จึงได้รับการตอบรับจากราษฎร คือ ความศรัทธา ความจงรักภักดี และการเชื่อฟังปฏิบัติตามพระบรมราโชบายต่างๆ ที่สำคัญ ภาพถ่ายของพระองค์เป็นเสมือนสื่อเชื่อมสัมพันธ์และยังเป็นสื่อในการเผยแพร่พระราชกรณียกิจ เปรียบเสมือนสิ่งที่เชื่อมความรักและความจงรักภักดี ก่อให้เกิดความสัมพันธ์อันแนบแน่นระหว่างพระเจ้าแผ่นดินสยามและราษฎร พระองค์ทรงนำภาพถ่ายมาศึกษาและใช้ในการพัฒนาประเทศเกี่ยวกับกิจกรรมที่ช่วยสนับสนุนให้ราษฎรมีความรู้ถึงความเป็นชาติสยามและเกิดความจงรักภักดีต่อประเทศ ตลอดจนเป็นการถ่ายทอดแนวคิดเกี่ยวกับสยามและการเป็นรัฐสมัยใหม่นั้น พระองค์ยังทรงใช้การจัดงานมหกรรมหรือที่เรียกว่า นาเซนแนล เอกซ์ฮิบิเชน ซึ่งเป็นความพยายามการแสดงตัวตนของสยามให้ปรากฏต่อนานาชาติและต่อชาวสยามด้วยกันเองถือเป็นส่วนหนึ่งของการแสดงความรู้วิไลซึ่งที่เป็นนามธรรมผ่านการแสดงสิ่งของและการจัดงานแสดงอย่างเป็นรูปธรรม

การบริหารความสัมพันธ์กับกลุ่มชาติมหาอำนาจยุโรป และการสร้างภาพลักษณ์ความเป็นอารยะ

การดำเนินนโยบายความสัมพันธ์ระหว่างประเทศในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำเนินรอยตามแบบการดำเนินความสัมพันธ์กับต่างประเทศในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีจุดมุ่งหมายเพื่อป้องกันอำนาจอธิปไตยและความมั่นคงของประเทศทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ตลอดจนเพื่อความอยู่รอดของประเทศในสมัยจักรวรรดินิยม (เพ็ญศรี ศึก, 2554) หากแต่เมื่อพิจารณาในแง่ของการสื่อสารประชาสัมพันธ์ นับได้ว่าการดำเนินการต่างๆ เป็นไปเพื่อสร้างและพัฒนาความสัมพันธ์กับกลุ่มชาติมหาอำนาจยุโรป รวมถึงการสร้างภาพลักษณ์วิไลซ์แก่ประเทศสยาม (ฉลอง สุนทรวาณิชย์, 2540) โดยเฉพาะในการเสด็จประพาสยุโรปทั้งสองครั้ง⁵ โดยการเสด็จประพาสยุโรป

ครั้งแรกมีความสำคัญมากเนื่องจากเป็นครั้งแรกที่พระมหากษัตริย์ไทยจะเสด็จไปในดินแดนที่ห่างไกล อีกทั้งสยามในระบอบนั้นมิถยันตรายจากการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกและการปฏิรูปประเทศก็ยังไม่เห็นผลสัมฤทธิ์เต็มที่ (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2543; ปิยนอก บุนนาค, 2548) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงต้องการแสดงพระองค์ให้เป็นที่ยอมรับของนานาชาติ การที่พระองค์จะได้รับการยอมรับนั้นย่อมต้องเกี่ยวข้องกับการเตรียมพระองค์และเตรียมพร้อมให้คณะเดินทางของพระองค์ทั้งในด้านที่มองเห็นจากภายนอก ได้แก่ บุคลิกท่าทาง มารยาททางสังคม การแต่งกาย และด้านความรู้ความสามารถและการใช้ภาษาอังกฤษ เพื่อให้ภาพของชาวตะวันตกออกอย่างชาวสยามเป็นภาพของผู้ที่มีความเจริญทัดเทียมกับอารยประเทศตะวันตก ผ่านการแสดงออกถึงความพิถีพิถันในการจัดการการเสด็จฯ การสร้างภาพลักษณ์ของสยามนี้ผ่านการวางแผนธรรมเนียมปฏิบัติด้านพิธีการทูต การปฏิสัมพันธ์กับประมุขของแต่ละประเทศ การให้ความประณีตเป็นพิเศษแก่ฉลองพระองค์และการแต่งกายของเหล่าข้าราชการที่ตามเสด็จ การจัดเลือกบุคคลที่ตามเสด็จ รวมถึงการคัดเลือกบุคคลที่มีความรู้ความสามารถด้านวิทยาการแขนงใหม่ให้ติดตามการเสด็จฯ ความเป็นอิสระในการเดินทาง จากการที่พระองค์ทรงออกพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ในการเสด็จพระราชดำเนินและทรงมีเรือพระที่นั่งมหาจักรีอันเป็นของพระองค์และไม่เป็นภาระแก่ประเทศที่เสด็จไป ที่สื่อถึงความวิไลซ์ได้อีกทางหนึ่ง (โกสุม โอมพรนิววัฒน์, 2546)

การเสด็จประพาสยุโรปครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรากฏพระองค์ในข่าวและภาพถ่ายนิตยสารและหนังสือพิมพ์ตลอดจนภาพยนตร์เกี่ยวกับการเสด็จประพาสยุโรป ดังปรากฏภาพยนตร์ชื่อ *Berne Arrivee Du Roi De Siam* ที่ถ่ายไว้เมื่อวันที่ 25

พฤษภาคม ร.ศ. 116 ครั้งเสด็จกรุงเบอร์ลินสวิตเซอร์แลนด์และภาพยนตร์สั้นอีกเรื่องที่ได้รับการบันทึกเมื่อครั้งการเสด็จประพาสประเทศสวีเดน เมื่อวันที่ 13 กรกฎาคม ร.ศ. 116 เรื่อง *Konungens af Siam landstigning vid Logardstrappan* (Inspelad av Ernest Florman den 13 juli 1987) โดยภาพยนตร์สั้นเรื่องรับเสด็จพระราชดำเนินที่กรุงสตอกโฮล์ม ประเทศสวีเดนซึ่งบันทึกโดยผู้บันทึกภาพยนตร์ชาวสวีเดน ได้รับการเผยแพร่ในเอกซะฮิบิชัน (Exhibition) ที่เรียกว่าหัสเสน ซึ่งเปิดให้ประชาชนทั่วไปได้รับชม ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีโอกาสทอดพระเนตรด้วยพระองค์เองในวันที่ 14 กรกฎาคม พ.ศ. 2440 หลังจากวันที่บันทึกภาพยนตร์เพียง 1 วัน ตามที่พระยาศรีสหเทพ (เส็ง วิริยศิริ) ได้บันทึกไว้ในหนังสือจดหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 (ศรีสหเทพ (เส็ง), พระยา, 2538)

การเสด็จประพาสประเทศในยุโรป พ.ศ. 2440 ที่ส่งผลมากต่อบรรยากาศทางการเมืองระหว่างประเทศ ขณะนั้นประกอบด้วยการเสด็จพระพาสดินแดนรัสเซีย เยอรมนี สหราชอาณาจักร และฝรั่งเศส การเสด็จในครั้งนั้นได้รับความสนใจจากสื่อมวลชนโดยเฉพาะสื่อหนังสือพิมพ์ นิตยสาร วารสารต่างๆ จากแทบทุกประเทศในยุโรป การวิจัยพบหลักฐานการตีพิมพ์รูปภาพและเรื่องราวของพระองค์และสยาม สำหรับการเสด็จประพาสรัสเซีย ที่พระองค์ทรงได้รับการต้อนรับอย่างยิ่งใหญ่สมพระเกียรติ โดยพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ 2 ทรงรับสั่งให้ทางการรัสเซียเผยแพร่ข่าวและพระบรมฉายาลักษณ์ของกษัตริย์ทั้งสองพระองค์ที่ประทับคู่กันแก่สื่อมวลชน ภาพนี้ได้รับการเผยแพร่ในหนังสือพิมพ์ของประเทศฝรั่งเศสในเวลาต่อมา ไมตรีจิตของรัสเซียและพระบรมรูปที่แสดงความสัมพันธ์อันใกล้ชิดของพระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์ดังกล่าวส่งผลทางการเมืองที่สำคัญมากต่อการต้อนรับของประเทศอื่นๆ ในยุโรปต่อจากนั้น รวมทั้งฝรั่งเศสที่มีกรณีพิพาทอยู่กับไทยในขณะนั้นด้วย (เพ็ญศรี คุ้ม, 2554; ปิยนอก บุนนาค, 2548; วิมลพรรณ ปิตรวัชชัย, 2547) เหตุการณ์สำคัญอื่นๆ ที่ทำให้ฐานะ

⁵ เสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 พ.ศ. 2440 และครั้งที่ 2 พ.ศ. 2450

ของสยามได้รับการยอมรับมากขึ้นในสายตาชาวโลก คือ การที่ราชสำนักอังกฤษถวายการต้อนรับรัชกาลที่ 5 อย่าง สมพระเกียรติ ถือเป็นตัวแทนสำคัญที่สื่อความหมาย ถึงการยอมรับในความศิวิไลซ์ของสยามที่อังกฤษมีให้ ณ เวลานั้น (โกสุม โอมพรนิววัฒน์, 2546) สำหรับการเสด็จ ประพาสเยอรมนี นอกจากการต้อนรับอย่างอบอุ่นและ สมพระเกียรติโดยจักรพรรดิวิลเฮล์มที่ 2 การที่พระองค์ได้ เสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมเจ้าชายบิสมาร์ก (Prince Bismarck) เมืองแฮมเบิร์กตามที่เจ้าชายบิสมาร์กได้กราบบังคมทูลเชิญ เสด็จก็เป็นเหตุการณ์สำคัญ การเสด็จพระราชดำเนินครั้งนี้ ได้รับความสนใจจากสื่อมวลชนยุโรปมาก เพราะปรัสเซียบิสมาร์ก ถือเป็นหนึ่งในผู้ทรงอิทธิพลของสังคมยุโรปในสมัยนั้น (พระยาศรีสหเทพ, 2538; วิมลพรรณ ปิตรวิชัย, 2547) ส่วนการเสด็จประพาสฝรั่งเศสในเดือนกันยายนปีเดียวกัน พระองค์ทรงได้มีโอกาสเจรจากับประเทศฝรั่งเศสเกี่ยวกับ ปัญหาสิทธิสภาพนอกอาณาเขต แม้ว่าการเจรจาจะหาข้อยุติ ไม่ได้แต่ก็เป็นไปด้วยดี และได้รับความสนใจจากสื่อมวลชน จำนวนไม่น้อยเช่นกัน นอกจากนี้ พระองค์ยังเสด็จประพาส ออสเตรีย-ฮังการี อิตาลี และประเทศต่างๆทางแถบสแกนดิเนเวีย ทำให้ประเทศไทยเป็นที่รู้จักของนานาประเทศมากขึ้น ซึ่งการเสด็จประพาสครั้งนี้ นับว่าเป็นประโยชน์ยิ่งต่อประเทศ โดยเฉพาะในแง่ของการนำประเทศไทยเข้าสู่สังคม นานาชาติ (เพ็ญศรี คุ้ม, 2554; ปิยนาด นูนาน, 2548)

หลังจากการเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกเป็นเวลา 10 ปี ในปี พ.ศ. 2450 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 เป็นเวลา 8 เดือน เพื่อรักษาพระพลานามัยและเพื่อเสริมสร้างความเข้าใจอันดีกับประเทศต่างๆ การเสด็จประพาสยุโรปในครั้งนี้สอง แม้จะเป็นการเสด็จเพื่อรักษาพระวรกาย แต่การเสด็จของ พระองค์ก็ยังได้รับความสนใจจากสื่อต่างประเทศ โดย ตัวพระองค์เป็นสื่อบุคคลที่สำคัญยิ่งที่ช่วยให้พลเมืองของ ประเทศต่างๆ ที่ทรงเสด็จเยือนได้มีโอกาสสัมผัสใกล้ชิด ได้พบเห็นพระราชจริยาวัตรของพระองค์ ตลอดจนการ สื่อสารระหว่างบุคคลที่แสดงออกทั้งในด้านวนภาษา และอวจนภาษา ผ่านการแสดงออกทางการแต่งกาย

การโอภาปราศรัย บุคลิกลักษณะ รวมถึงขบวนเสด็จ พระราชดำเนินหลักฐานเชิงประจักษ์ถึงความสนใจของ สื่อมวลชนต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับการเสด็จประพาส คือข่าวของพระองค์ที่ได้รับการ เผยแพร่ในสื่อต่างประเทศ การเก็บรวบรวมของ ไกรฤกษ์ นานา (2549) พบข่าวในหนังสือพิมพ์ หลากหลายชื่อจากหลากหลายประเทศในยุโรปและ ประเทศสหรัฐอเมริกาที่ตีพิมพ์เผยแพร่เรื่องเกี่ยวกับการ เสด็จประพาสยุโรป พ.ศ. 2450 และเรื่องอื่นๆ ของประเทศไทย อาทิ วารสารฝรั่งเศส “Mon Journal” วารสารฝรั่งเศส “Les Annales” หนังสือพิมพ์ฝรั่งเศส “Le Matin” หนังสือพิมพ์ฝรั่งเศส “Le Petit Journal” และสื่อสิ่งพิมพ์ฝรั่งเศสอีกหลายเล่มรวมถึงสื่อสิ่งพิมพ์ ของชาติอื่นๆ อาทิ วารสารอเมริกัน “The Burr McIntosh Monthly” หนังสือพิมพ์อเมริกัน “The Portland Oregonian” หนังสือพิมพ์อังกฤษ “The Illustrated London News” และ “The Times” หนังสือพิมพ์เยอรมัน “Die Gartenlaube” วารสารเยอรมัน “Gartenlaube Kalender” และ “Illustriertes Universum Jahrbuch” วารสารเดนมาร์ก “Osten” หนังสือพิมพ์เดนมาร์ก “Illustr Familie Journal” หนังสือ “The World and its People” (ตีพิมพ์ในสหรัฐอเมริกา) และหนังสือพิมพ์อิตาลี “L’Illustrazione Italiana” เป็นต้น

จากที่กล่าวมาข้างต้น จะเห็นได้ว่า การเสด็จประพาส ยุโรปครั้งที่ 1 พ.ศ. 2440 นี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินการสื่อสารเพื่อสร้างความสัมพันธ์ กับชาตินาอำนาจยุโรป โดยพระองค์ถือเป็นสื่อบุคคล ที่สำคัญพระองค์ทรงประสบผลในการสร้างภาพลักษณ์ ของความศิวิไลซ์ของสยามให้เป็นที่ยอมรับในฐานะ รัฐอธิปไตยต่อมหาอำนาจของยุโรป (โกสุม โอมพรนิววัฒน์, 2546; จุลอง สุนทรวาณิชย์, 2540) ผลสัมฤทธิ์ของ การเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 ที่เห็นได้ชัดเจนคือ ด้วยการดำเนินนโยบายถ่วงดุลอำนาจของพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ช่วยให้สยามรอดพ้นจากการ คุกคามของฝรั่งเศสได้ระยะหนึ่ง โดยผลระยะยาวจากการ

เสด็จประพาสฝรั่งเศสและยุโรปประเทศอื่นๆ คือ ภาพลักษณ์เชิงบวกของพระองค์และสยาม จากการปรากฏพระองค์ให้ชาวตะวันตกได้เห็นกับตาตนเองถึงพระจริยวัตรอันงามสง่าและควมมีอารยะของพระมหากษัตริย์ของประเทศสยาม (พรสวรรค์ วัฒนางกูร, 2548) ผลที่เห็นในแง่ความสนใจจากสื่อ คือการที่พระราชกรณียกิจตลอดการเสด็จประพาสทั้งสองครั้งนั้น ได้รับความสนใจจากสื่อยุโรป ข่าวเกี่ยวกับการเสด็จพระราชดำเนินได้รับความสนใจและนำการเผยแพร่โดยสื่อต่างๆ ในต่างประเทศอย่างกว้างขวาง (ไกรฤกษ์ นานา, 2549) ซึ่งมีส่วนช่วยเกื้อหนุนสถานะทางการเมืองระหว่างประเทศของสยามให้มั่นคงมากยิ่งขึ้น

ข้อค้นพบสำคัญ: หลักฐานการดำเนินงานคล้ายงานด้านสื่อมวลชนสมัยนั้น

จากที่กล่าวมาก่อนหน้านี้เกี่ยวกับการเกิดหนังสือพิมพ์ที่นับเป็นจุดเริ่มต้นของการผลิตข่าวโดยส่วนหนึ่งของข่าวสารที่สื่อได้รับมาจาก “การส่งข่าว” โดยบุคคลหรือหน่วยงานราชการ ไม่ว่าจะมาในรูปแบบของประกาศ จดหมาย หรือหนังสือราชการประเภทอื่นๆ รวมถึงข่าวสารจากหนังสือพิมพ์ต่างประเทศ นอกจากนี้ จากการที่ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติมจากไมโครฟิล์มและพระราชนิพนธ์ตลอดจนพระราชหัตถเลขา และเอกสารที่เป็นบันทึกและจดหมายเหตุทางราชการจำนวนหนึ่ง ซึ่งเขียนโดยรัชกาลที่ 5 และเหล่าขุนนางเสนาบดี ผู้วิจัยได้พบหลักฐานที่บ่งชี้ว่าในสมัยนั้น สื่อหนังสือพิมพ์มีความสำคัญมากขึ้นจนทำให้ต้องมีการติดตามการรายงานข่าวของหนังสือพิมพ์ การเก็บและรวบรวมข่าว หรือที่ศัพท์านุกรมหรือภาษาทางการประชาสัมพันธ์ในปัจจุบันเรียกว่า การตรวจสอบความเคลื่อนไหวข่าวหรือการติดตามข่าว (News Monitoring) และการจัดเก็บข่าวตัด (News Clipping) ตลอดจนการส่งข่าวที่มีวัตถุประสงค์ในการแจ้งข่าวสารทั่วไปและการส่งข่าวเพื่อแก้ข่าวหรือปรับแก้ข้อมูลโดยหน่วยงานภาครัฐหรือหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

แหล่งข้อมูลชั้นต้นดังกล่าวประกอบด้วย จดหมายเหตุรายวัน ระหว่างเดือนมกราคม – กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2425 ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ นิพนธ์ไว้ในรัชกาลที่ 5 เมื่อดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการ และดำรงตำแหน่งราชเลขาธิการ ได้บันทึกไว้เมื่อวันที่ 11 มกราคม พ.ศ. 2425 ว่า กองสุลฝรั่งเศสพร้อมกับคนจีนจำนวนมากถึงห้าร้อยหรือพันคนเพื่อจะขุดคลองซึ่งฝ่ายไทยยังไม่อนุญาต ฝ่ายกองสุลฝรั่งเศสเป็นผู้ยืนยันว่าการเดินทางนี้เป็นแต่เพียงการทำแผนที่และการจ้างคนจีนที่เป็นช่างมีจำนวนเพียง 60 คน โดยกองสุลฝรั่งเศสรับจะเป็นผู้ร่างหนังสือส่งไปลงพิมพ์ที่หนังสือพิมพ์ของหมอสมิทอง (เทวะวงศ์วโรปการ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, 2508: 68-69) ถือเป็นวิธีการจัดการให้มีการส่งข่าวเพื่อแก้ไขความเข้าใจผิดนั่นเอง

ขณะที่การค้นคว้าเอกสารของกรมราชเลขาธิการที่เก็บในรูปแบบไมโครฟิล์ม ที่หอจดหมายเหตุแห่งชาติ พบเอกสารซึ่งเป็นลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการกราบบังคมทูลถวายรายงานแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับข่าวต่างๆ ที่ลงในหนังสือพิมพ์ที่ตีพิมพ์ทั้งในประเทศและต่างประเทศเพิ่มเติม ซึ่งส่วนใหญ่ที่พบ เป็นเอกสารลายพระหัตถ์ที่แจ้งข้อมูลหรือรายงานเรื่องที่เกี่ยวข้องกับชาวต่างประเทศ หรือการรายงานข่าวที่ปรากฏในหนังสือพิมพ์ต่างประเทศ อาทิ หนังสือพิมพ์ในลอนดอนมีข่าวเกี่ยวกับเมืองไทรบุรีว่าจะขอเข้าไปอยู่ในพวกเมืองมลายู ข่าวสังคมในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์เกี่ยวกับการที่กรมพระนเรศวรฤทธิ์เชิญคณะราชทูตจากยุโรปไปสมุทปราการ รวมไปถึงลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลเรื่องหนังสือพิมพ์แต่งเรื่องทำให้เสื่อมเสียพระเกียรติยศ และข้อหาหรือเกี่ยวกับการควรหรือไม่ควรที่จะประกาศแก้ความเข้าใจผิดในราชกิจจานุเบกษา ตลอดจนความเห็นของกรมพระยาเทวะวงศ์

วโรปการ เกี่ยวกับการควรมี Press Bureau หรือสำนักงาน
ดูแลข่าวสาร (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร สบ.
16.10/46, 53, 104,131) นอกจากนี้ จากการศึกษา
พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ร.ศ. 121 ยังพบพระราชหัตถเลขาที่มีความเกี่ยวข้องกับข่าว
และการแสดงพระราชวินิจฉัยเกี่ยวกับแต่ละกรณีเกี่ยวกับ
กับหนังสือพิมพ์ไว้ อาทิ พระราชหัตถเลขา ฉบับวันที่
6 เมษายน ร.ศ. 121 เรื่อง จดหมายมิสเตอร์เลซีและ
คำแจ้งความหนังสือพิมพ์เรื่องฝรั่งเศสส่งไม้ขอนสักลงไป
ทางแม่น้ำโขง พระราชหัตถเลขา ฉบับวันที่ 20 เมษายน
ร.ศ. 112 เรื่อง มิสเตอร์รีเวคาแนกจะร่างหนังสือไป
ลงพิมพ์แก้ความที่ว่าอังกฤษมีกองตระเวนอยู่ในกรุงเทพ
(คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, 2546)

สำหรับการเก็บรวบรวมเอกสารที่เกี่ยวข้องกับ
สิ่งพิมพ์ต่างประเทศ พบไมโครฟิล์มลายพระหัตถ์กราบ
บังคมทูล ลงวันที่ 5 พฤศจิกายน 2439 แจ้งเรื่อง หนังสือพิมพ์
“Slobe. คัดความจากหนังสือพิมพ์ของฝรั่งเศสชื่อ “Ee’lais”
กล่าวร้ายประเทศสยาม (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร
สบ. 16.10/138) อีกทั้งยังมีพระราชหัตถเลขาของพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวลงวันที่ 24 เมษายน 2452
ที่ทรงกล่าวว่า ได้ส่งข้อความแปลจากหนังสือพิมพ์จีน
ที่กระทรวงนครบาลแปลมาให้กรมพระยาเทวะวงศ์
วโรปการ เพื่อว่ากระทรวงการต่างประเทศจะได้ทราบและ
เตรียมการทำสัญญาในเรื่องที่เกี่ยวข้องได้ (หอจดหมายเหตุ
แห่งชาติ, เอกสาร สบ 16.4.3/24) เป็นหลักฐานที่
แสดงให้เห็นว่า นอกจากกระทรวงการต่างประเทศแล้ว
กระทรวงอื่นๆ ก็มีการติดตามกระแสความเคลื่อนไหวของ
ข่าวที่ปรากฏในหน้าหนังสือพิมพ์ในต่างประเทศด้วยเช่นกัน
อนึ่ง การศึกษาไมโครฟิล์มยังพบอีกว่า กรมราชเลขาธิการ
มีการเก็บข่าวหนังสือพิมพ์ที่สิงคโปร์และป็นังลงข่าวการ
เสด็จประเทศเหล่านั้นเมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2433
(หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร สบ 16.20/3) อาทิ
หนังสือพิมพ์ “The Singapore Free Press” หนังสือพิมพ์
“The Straits Times” หนังสือพิมพ์ “Pinang Gazette & Straits
Chronicle” หนังสือพิมพ์ “The Straits Independent

and Penang Chronicle” ซึ่งมีลักษณะคล้ายการติดตาม
ตรวจสอบกระแสข่าวหรือ News Monitoring แบบที่
นักประชาสัมพันธ์ดำเนินการในปัจจุบัน

นอกจากเอกสารที่เป็นไมโครฟิล์มที่อ้างถึงข้างต้น
ยังพบไมโครฟิล์มที่เป็นการเก็บหลักฐานเกี่ยวกับยอด
การจำหน่ายหนังสือพิมพ์ในประเทศต่าง ๆ ที่แสดงให้เห็นว่า
มีการตรวจสอบและเก็บข้อมูลเกี่ยวกับหนังสือพิมพ์ต่างๆ
(หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร สบ.16.4.3/21) ประกอบกับ
ลายพระหัตถ์ของกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการที่แสดง
ถึงการเก็บรวบรวมข่าวหนังสือพิมพ์และจัดส่งให้กรม
หมื่นสมมตอมรพันธุ์ถวายพระเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตร
ตามพระราชประสงค์ โดยสำเนาปรากฏเป็นรายการ
ข่าวคัดหนังสือพิมพ์ต่างประเทศลงข่าวอาการประชวร
ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่สำคัญ
จากบัญชีเอกสารส่วนพระองค์ สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เล่ม 1 (หอจดหมายเหตุ
แห่งชาติ, เอกสาร สบ 16 -16.12) งานเอกสารจดหมายเหตุ
ฝ่ายเอกสารสำคัญยังพบว่า ประกอบด้วยรายการข่าวอื่นๆ
ที่เกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐบาล
สยาม ตลอดจนข่าวที่เกี่ยวกับประเทศอื่นๆ อย่างประเทศ
อังกฤษและพม่า ซึ่งมีลักษณะเป็นการจัดเก็บข่าว (news
clipping) อย่างชัดเจน

เมื่อพิจารณาจากเอกสารที่กล่าวถึงมาแล้วข้างต้น
จะเห็นได้ว่าเกี่ยวข้องกับการตัดข่าวและจัดเก็บข่าว
การตรวจสอบกระแสข่าวไม่ว่าจะเป็นที่เกี่ยวข้องกับสยาม
โดยตรงหรือโดยอ้อม อีกทั้งงานวิจัยยังพบในพระราช
หัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่สั่ง
ขอราชการ ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
วโรปการและสมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ และ
จดหมายรายงานจากผู้ที่เกี่ยวข้องว่าด้วยเรื่องการเสด็จ
ประพาสยุโรปเมื่อ ร.ศ. 110 ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยา
ดำรงราชานุภาพ ช่วยบ่งชี้ให้ชัดเจนขึ้นว่า นอกจากการ
ติดต่อส่งข่าวตามปกติให้กับสื่อหนังสือพิมพ์ ยังปรากฏ
การจัดการนัดหมายให้บุคคลสำคัญมีสัมภาษณ์กับสื่อแล้ว
ในยุคสมัยนั้น (กรณีนี้ คือ เอดิเตอร์หนังสือพิมพ์สตรีคไค)

โดยใช้คำว่า อินเตอวิว อีกทั้งยังพบว่ามีการตัดข่าว การเสด็จประพาสส่งถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อทรงทอดพระเนตร ตามที่พระเจ้านั่งเอยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพได้ส่งให้กับพระเจ้านั่งเอยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการ ในเอกสารชุดเดียวกัน พบข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับการให้ความสำคัญต่อหนังสือพิมพ์ ด้วยการติดตามข่าวจากหนังสือพิมพ์ต่างประเทศและการติดต่อกับสื่อหนังสือพิมพ์ต่างๆ จากลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ที่มีกราบทูลพระเจ้านั่งเอยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการ และจดหมายรายงานจากพระยามหาโยธา กราบทูลพระเจ้านั่งเอยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการ ผู้เป็นเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ ณ ขณะนั้น (มูลนิธิสมเด็จพระเจ้าดำรงราชานุภาพ และหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม พระธิดา, 2541)

ดังนั้น จากหลักฐานที่กล่าวถึงข้างต้น จะเห็นได้ว่า ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน่วยงานและผู้เกี่ยวข้องกับการบริหารประเทศให้ความสำคัญกับงานที่คล้ายคลึงกับงานสื่อมวลชนสัมพันธ์ (ในปัจจุบัน) ที่เกี่ยวข้องกับการติดต่อสื่อสาร การส่งข่าว การจัดเก็บข่าว การติดตามและการตรวจสอบกระแสข่าว ตลอดจนการให้สัมภาษณ์ผ่านสื่อหนังสือพิมพ์ ดังที่ปรากฏหลักฐานการบันทึกในพระราชหัตถเลขา ลายพระหัตถ์ และจดหมายรายงานต่างๆ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและบรรดาเสนาบดีขุนนางต่างๆ ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับการสื่อสาร และข้อมูลข่าวสาร โดยเฉพาะเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการเผยแพร่ข่าวสารในสื่อหนังสือพิมพ์และการติดตามตรวจสอบกระแสข่าวต่างๆ ที่เห็นได้ชัดทั้งในบริบทของงานด้านต่างประเทศและงานบริหารราชการในประเทศ

อภิปรายผลการวิจัย

ผลการวิจัยข้างต้นจึงแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญ

และทรงให้ความสำคัญกับข่าวสารต่างๆ ไม่จำกัดเฉพาะในเรื่องที่เกี่ยวกับสื่อสิ่งพิมพ์หรือหนังสือพิมพ์เท่านั้น แต่ยังรวมถึงเรื่องอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับการบริหารราชการแผ่นดินทั้งภายในและภายนอกประเทศ ดังที่พระองค์ทรงมีพระราชบัญชาให้เสนาบดีกระทรวงต่างๆ ต้องถวายรายงานความคืบหน้าของการดำเนินงานต่างๆ ให้ทราบอย่างต่อเนื่อง พระองค์ทรงมีความถนัดฉ่ำในการจัดการกับหนังสือราชการ อีกทั้งยังทรงเน้นการใช้พระราชหัตถเลขาและพระราชโทรเลขในการสร้างการรับรู้ ความเข้าใจและการยอมรับในหมู่ข้าราชการ ผู้ปฏิบัติงาน ที่สำคัญพระองค์ทรงเห็นความสำคัญของการได้รับและการเผยแพร่ข่าวสารข้อมูล ที่พระองค์ทรงตระหนักว่าย่อมมีผลดีในการเตรียมประเทศให้พร้อมรับสถานการณ์ต่างๆ อย่างเหมาะสมเสมือนหนึ่งกลยุทธ์การประชาสัมพันธ์ที่เน้นความโปร่งใส สำหรับการสื่อสารสิ่งพิมพ์ราชการอย่างราชกิจจานุเบกษาหรือการใช้พระราชหัตถเลขา เอกสารราชการอื่นๆ แม้จะเป็นการนำสื่อที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหรือพระชนกนาถทรงเริ่มต้นบุกเบิกการใช้สื่อเหล่านี้ในรัชกาลก่อน (นพวรรณ ต้นติเวชกุล, 2555) แต่พระองค์ทรงนำมาพัฒนาต่อยอดให้เป็นระบบ แบบแผน และมีความต่อเนื่อง ดังที่จะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาที่มีผู้พบว่าเป็นต้นแบบของหนังสือราชการประเภทหนังสือภายนอกที่ใช้ในปัจจุบัน ขณะที่หนังสือราชกิจจานุเบกษาก็ยังคงเป็นสื่อสิ่งพิมพ์ราชการที่มีความสำคัญและมีการดำเนินการตีพิมพ์มาจนถึงปัจจุบันนี้ นอกจากนี้ พระองค์ทรงใช้การเสด็จประพาสต้นในการสร้างสัมพันธ์และความรู้สึกอันใกล้ชิดกับราษฎร ขณะที่ภาพถ่ายเป็นอีกสื่อหนึ่งที่ทำให้พระองค์ทรงเป็นที่รู้จักอย่างแพร่หลายทั้งในหมู่ราษฎรและภายนอกประเทศ ซึ่งการดำเนินการสื่อสารประชาสัมพันธ์ดังกล่าวข้างต้นส่งผลให้การสร้างความสัมพันธ์ภายใน เป็นไปด้วยดี เอื้ออำนวยให้การบริหารราชการแผ่นดินและการดำเนินงานของพระองค์เป็นไปอย่างราบรื่น คล่องตัว มีประสิทธิภาพ ที่สำคัญการที่คนภายในมีความเข้าใจการดำเนินงานถือเป็นส่วน

สำคัญให้การสื่อสารประชาสัมพันธ์ภายนอกมีประสิทธิภาพอีกด้วย

การใช้สื่อประชาสัมพันธ์ที่สำคัญและโดดเด่นอีกประการในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ การใช้พระราชบุคลิกภาพของพระองค์เองในฐานะสื่อบุคคลที่เป็นผู้มีความสำคัญในฐานะกษัตริย์แห่งสยาม เป็นสื่อในการเผยแพร่ภาพลักษณ์เชิงบวกหรือภาพลักษณ์ศิวีไลซ์ของประเทศ จนได้รับการยอมรับจากมหาอำนาจตะวันตก ส่งผลดีต่ออธิปไตยของสยาม พระองค์ยังมีบทบาทสำคัญในการสร้างสัมพันธ์และถ่วงดุลอำนาจในบริบทการเมืองระหว่างประเทศ ดังจะเห็นได้จากการเสด็จประพาสยุโรปทั้งสองครั้ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ตัวพระองค์เองในฐานะบุคคลที่เป็นตัวแทนสยามและเป็นจุดสนใจของสื่อหนังสือพิมพ์ ทรงสื่อสารภาพลักษณ์สยามสู่โลกภายนอกและเปิดโอกาสให้คนในชาติตะวันตกที่พระองค์ทรงเสด็จเยือน ได้มีโอกาสพบเห็นและสัมผัสพระองค์ด้วยตนเอง จนทำให้เกิดการเผยแพร่ข่าวสารและภาพลักษณ์ของพระองค์ผ่านทางสื่อสารระหว่างบุคคลและสื่อหนังสือพิมพ์ต่างชาติจำนวนมาก คล้ายคลึงกับการใช้กลยุทธ์การเผยแพร่ข่าวสารผ่านทางสื่อมวลชน (Publicity) ที่เป็นเทคนิคการประชาสัมพันธ์สมัยใหม่นั้นเอง

ข้อค้นพบที่สำคัญอีกประการหนึ่งของงานวิจัยนี้ คือ การพบการดำเนินงานที่คล้ายกับงานด้านสื่อมวลชนสัมพันธ์ (Press Relations) ที่เกี่ยวข้องกับการติดต่อสื่อสารส่งข่าว การจัดเก็บข่าวคัด การติดตามและการตรวจสอบกระแสข่าว ตลอดจนการให้สัมภาษณ์ผ่านสื่อหนังสือพิมพ์ ซึ่งสะท้อนการใช้กลยุทธ์การสื่อสารประชาสัมพันธ์ด้านเนื้อหาข่าวที่มีความสำคัญและมีคุณค่าข่าว (Newsworthiness) โดยเฉพาะเมื่อบุคคลในข่าวนั้นเป็นผู้มีชื่อเสียงและมีความสำคัญ (Smith, 2009) นอกจากนี้ เมื่อพิจารณาจากช่วงปี ค.ศ. ที่พระองค์ขึ้นครองราชย์ คือ ปี ค.ศ. 1868 – 1910 นั้น ถือเป็นช่วงครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นช่วงเวลาที่ใกล้เคียงกับการจัดตั้งสำนักงานสำหรับเฝ้าสังเกตสื่อโดยรัฐบาลปรัสเซีย

ซึ่งมีหน้าที่ในการวิเคราะห์ความครอบคลุมของสื่อ (Press) และโน้มนำการรายงานข่าวของนักหนังสือพิมพ์ เพื่อให้เกิดข่าวเชิงบวก (Groth, 1948 และ Kunczik, 1994 อ้างถึงใน Puchan, 2006 : 113) คล้ายคลึงกับที่งานของ Kunczik (1990) ระบุถึงการที่รัฐสองรัฐที่ใช้ภาษาเยอรมันเป็นหลักคือ ออสเตรียและปรัสเซียใช้เทคนิคการเผยแพร่ข่าวสารหรือ publicity ของทั้งสองรัฐ ในช่วงปี ค.ศ. 1848-1871 และใกล้เคียงกับกรณีบริษัทด้านธุรกิจเหล็กที่มีชื่อเสียงของเยอรมันคือ บริษัท Krupp ที่เริ่มทำงานด้านการประชาสัมพันธ์เมื่อปี ค.ศ. 1851 โดยมีจุดประสงค์ในการสร้างภาพลักษณ์องค์กรผ่านการใช้เทคนิคการสื่อสารหลากหลาย รวมถึงเทคนิคการสร้างความสัมพันธ์กับสื่อมวลชน (Press relations) (Kunczik, 1990; Kunczik, 2009; Puchan, 2006) ขณะที่ Salcedo (2008) สรุปไว้ในการศึกษาเรื่องการประชาสัมพันธ์ยุคแรกเริ่มและยุคสมัยใหม่ของสเปนว่า ถึงแม้คำว่า “การประชาสัมพันธ์” มีขึ้นและเสมือนได้รับการส่งออกจากสหรัฐอเมริกาไปสู่ประเทศในยุโรปช่วงสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่ 2 แต่การวิจัยพบว่าปรัชญาการประชาสัมพันธ์มีอยู่แล้วก่อนหน้านี้ เช่นเดียวกับที่มีการพบกิจกรรมสื่อสารรูปแบบคล้ายคลึงกับกิจกรรมประชาสัมพันธ์ในสหรัฐอเมริกา ที่เกิดขึ้นก่อนการบัญญัติใช้ศัพท์คำนี้ช่วงต้นศตวรรษที่ 20 นั่นคือ หลักฐานที่เกี่ยวกับการดำเนินกิจกรรมประชาสัมพันธ์ของหน่วยงานเกี่ยวกับการก่อสร้างทางรถไฟและบริการสาธารณะของบริษัท Fred Harvey ระหว่างปี ค.ศ. 1876 -1933(Curtin, 2008)

ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า แม้ว่าโดยทั่วไปจะมีการยอมรับที่มาของคำ Public Relations ว่าเป็นผลผลิตของนักวิชาการสหรัฐอเมริกาในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 20 แต่ก็มิใช่ข้อค้นพบเกี่ยวกับการปฏิบัติงานที่คล้ายคลึงกับการสื่อสารประชาสัมพันธ์สมัยใหม่ในหลายประเทศทั่วโลก ก่อนการเกิดคำว่า Public Relations ดังกล่าว รวมทั้งการค้นพบในงานวิจัยครั้งนี้ด้วย ข้อค้นพบนี้สอดคล้องกับที่ L'Etang (2008) ได้เสนอไว้ว่า อาจถึงเวลาแล้วที่นักวิชาการ

ประชาสัมพันธ์ควรจะได้ศึกษาประวัติและพัฒนาการของการประชาสัมพันธ์นอกกรอบกำหนดและการตีความของนักวิชาการจากสหรัฐอเมริกา เนื่องจากในหลายประเทศ การสื่อสารประชาสัมพันธ์ได้พัฒนาการในฐานะการเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างชาติ กระบวนการสร้างอัตลักษณ์ชาติ หรือแม้แต่เป็นส่วนหนึ่งของการต่อสู้เพื่ออิสรภาพ การเป็นเอกราชจากการเป็นอาณานิคม หรือการเป็นส่วนหนึ่งในการรักษาอธิปไตยของประเทศดังที่นำเสนอในบริบทประเทศไทย (Tantivejakul, 2014) และจากงานวิจัยชิ้นนี้ ซึ่งน่าจะนำไปสู่การยืนยันข้อสันนิษฐานเบื้องต้นได้ว่า การสื่อสารประชาสัมพันธ์ของไทยพัฒนาการขึ้นพร้อมกับความก้าวหน้าของเทคโนโลยีสิ่งพิมพ์และความแพร่หลายของสื่อหนังสือพิมพ์ นิตยสาร วารสาร อันเป็นบริบทแวดล้อมในประเทศ อีกทั้งบริบทจากต่างประเทศเอง ที่สื่อ (Press) เริ่มทวีความสำคัญมากขึ้นในเวทีการเมืองนานาชาติและความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ เหล่านี้ล้วนแต่เป็นตัวกระตุ้นให้สยามไม่สามารถหยุดอยู่นิ่ง การปฏิรูปประเทศและการพัฒนาประเทศจึงเป็นสิ่งจำเป็นโดยมีการสื่อสารประชาสัมพันธ์เป็นศูนย์กลางประสานในการบริหารราชการแผ่นดิน ช่วยให้การสื่อสารกับกลุ่มผู้มีส่วนได้ส่วนเสียทั้งภายในและภายนอกประเทศประสบผลดี จนสยามสามารถปกป้องอธิปไตยของชาติจากลัทธิล่าอาณานิคมของมหาอำนาจยุโรปได้ในที่สุด

ข้อจำกัดในการวิจัย

สืบเนื่องจากการค้นคว้าข้อมูล พบว่า ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการบันทึกข้อมูลและมีเอกสารราชการจำนวนมาก ทั้งที่มีการรวบรวมตีพิมพ์แล้ว และไม่ได้ตีพิมพ์ รวมทั้งเอกสารบางอย่างยังอยู่ในรูปไมโครฟิล์มหรือเก็บไว้โดยไม่ได้จัดระบบ เอกสารหลายชิ้นเป็นเอกสารหายาก ทำให้มีอุปสรรคในการเข้าถึง และเอกสารหลายชิ้น แม้จะมีการเก็บรวบรวมไว้ แต่เอกสารมีความไม่สมบูรณ์ เลอะเลือน ไม่ชัดเจน ไม่สามารถอ่านทำความเข้าใจ จึงทำให้จำเป็นต้องใช้แหล่งข้อมูลทุติยภูมิเสริมการวิเคราะห์ นอกจากนี้ เนื่องจากการ

วิจัยมีข้อจำกัดเกี่ยวกับเวลาและทุนวิจัย จึงเป็นไปได้ว่า อาจมีเอกสารข้อมูลบางอย่างที่ยังค้นไปไม่ถึง เอกสารบางอย่างอาจถูกจัดเก็บอยู่ในสถานที่ที่ผู้วิจัยไม่สามารถเข้าถึงได้หรือยังค้นไปไม่พบ หรืออาจจำเป็นต้องใช้การเชื่อมโยงกับเอกสารหลักฐานที่จัดเก็บโดยหน่วยงานอื่นๆ ทั้งในและต่างประเทศ ซึ่งผู้วิจัยเชื่อว่า การค้นคว้าต่อเนื่องที่ต้องใช้เวลาอีกระยะหนึ่งน่าจะช่วยให้พบข้อมูล ตลอดจนหลักฐานเชิงเอกสารที่น่าสนใจอื่นๆ เพิ่มเติมได้อีกรวมไปถึงอาจนำไปสู่การพบประเด็นใหม่หรือยืนยันประเด็นที่ค้นพบได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

ข้อเสนอแนะสำหรับงานวิจัยในอนาคต

จากประสบการณ์ของผู้วิจัยในการค้นคว้าข้อมูลด้านการสื่อสารประชาสัมพันธ์ในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2475 พบว่า แม้จะมีหนังสือตำราและเอกสารที่ผู้สนใจค้นคว้าเรื่องราวในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพบเอกสารเชิงประวัติศาสตร์ของยุคนั้นอยู่เป็นจำนวนมาก แต่ยังมีงานวิจัยจำนวนน้อยมากที่เชื่อมโยงมุมมองเชิงประวัติศาสตร์เข้ากับการสื่อสารประชาสัมพันธ์หรือแม้แต่นิเทศศาสตร์ในสาขาอื่นๆ ดังนั้น จึงยังมีประเด็นที่ควรศึกษาอีกมากสำหรับนักวิชาการด้านนิเทศศาสตร์ให้ได้ค้นคว้าและตีความเพื่อนำไปสู่การแตกยอดทางความคิดเกี่ยวกับพัฒนาการนิเทศศาสตร์และข้อค้นพบทางประวัติศาสตร์ที่น่าสนใจอันเกี่ยวข้องกันกับบริบทเฉพาะประเทศไทยสำหรับผู้สนใจศึกษาพัฒนาการการสื่อสารประชาสัมพันธ์ในสมัยรัชกาลที่ 5 ยังคงมีประเด็นที่น่าสนใจที่ผู้วิจัยพบจากงานวิจัยครั้งนี้ ซึ่งถือเป็นการศึกษาประเด็นที่เกี่ยวข้องในทางลึก อาทิ การศึกษาเกี่ยวกับกระบวนการสร้างและกำหนดภาพลักษณ์พระมหากษัตริย์ไทยในการเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ. 2440 ดังที่ผู้วิจัยพบข้อมูลเกี่ยวกับความพยายามสร้างภาพความวิไลซ์ของชาวสยามผ่านองค์พระมหากษัตริย์ ข้าราชการบริวาร และขบวนเสด็จ จากข้อมูลการเตรียมการเพื่อสร้างภาพลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการเสด็จประพาส

ยุโรป สำหรับการศึกษาต่อเนื่องในทางกว้างหรือการศึกษา เพื่อให้ได้ภาพรวมพัฒนาการการสื่อสารประชาสัมพันธ์ ในประเทศไทย ผู้สนใจสามารถศึกษาต่อเนื่องไปยัง สมัยรัชกาลที่ 6 รัชกาลที่ 7 ที่เป็นช่วงคาบเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงการปกครอง รวมไปถึงช่วงหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ไปแล้ว ซึ่งมีความน่าสนใจของการใช้การสื่อสารประชาสัมพันธ์ของ ภาครัฐและการเกิดขึ้นของการสื่อสารประชาสัมพันธ์ ขององค์กร ตลอดจนหน่วยงานภาครัฐอื่นๆ ของไทย

ตามแนวทางที่ Puchan (2006) ได้อ้างถึงหมวดหมู่ ของกิจกรรมประชาสัมพันธ์ในยุคเริ่มต้นของเยอรมนีว่า ประกอบด้วย การประชาสัมพันธ์ภาครัฐ (Governmental Public Relations) การประชาสัมพันธ์องค์กร (Corporate Public Relations) และการประชาสัมพันธ์ภาคท้องถิ่น (Municipal Public Relations) ซึ่งผลการวิจัยใน หัวข้อดังกล่าวเหล่านี้จะเป็นคู่มือการต่อการศึกษา พัฒนาการการสื่อสารประชาสัมพันธ์ในประเทศไทยเป็น อย่างยิ่ง

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

- กระทรวงการต่างประเทศ. (2549). หนังสือราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ 5 เล่ม 1-2 (จ.ศ.1246-1247). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์หลวง ในพระบรมมหาราชวัง.
- ไกรฤกษ์ นานา. (2549). พระมหากษัตริย์โลกไม่ลืม. กรุงเทพฯ: มติชน.
- โกสุม โอมพรนุวัฒน์. (2546). การเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก พ.ศ. 2440: การสื่อสารเพื่อสร้างการยอมรับ “ภาพลักษณ์” ของ “ความศิวิไลซ์” ของสยามในฐานะรัฐอธิปไตย. ในเอกสาร ประกอบการสัมมนาทางวิชาการ พระพุทธเจ้าหลวง การสื่อสารเพื่อการพัฒนา, หน้า 60-110. 4 กรกฎาคม 2546 ณ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- กัณฐิกา ศรีอุดม. (2549). จาก “นาเชนแนล เอกซอปีเซน” ถึง “สยามรัฐพิพิธภัณฑ” ภาพสะท้อนประวัติศาสตร์สยาม ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์). จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพมหานคร.
- ขจร สุขพานิช. (2514). ก้าวแรกของหนังสือพิมพ์ในประเทศไทย. พระนคร: หนังสือพิมพ์ไทยรัฐ.
- คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย. (2546). พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร.ศ. 121 – 122 ตอน 1. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย.
- คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย. (2547). รายงานการประชุมเสนาบดีสภา รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ 2 รายงานการประชุมเสนาบดีสภา ร.ศ. 112 ตอน 1. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย กรมศิลปากร.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2509). ประชุมพระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน ภาค 2 ระหว่างพุทธศักราช 2434 ถึงพุทธศักราช 2453. พระนคร: สำนักนายกรัฐมนตรี.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2551). พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับการพัฒนาประเทศ. กรุงเทพฯ: สถาบันดำรงราชานุภาพ สำนักงานปลัดกระทรวงมหาดไทย กระทรวงมหาดไทย

- จำนง วิบูลย์ศรี และดวงทิพย์ วรพันธุ์. (2530). **หนังสือพิมพ์รายวันภาษาอังกฤษในประเทศไทย (รายงานผลการวิจัย)**. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ฉลอง สุนทราวณิชย์. (2540). การเมืองเบื้องหลังการเสด็จประพาสยุโรป. เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการ เรื่อง **ยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: โอกาส ความขัดแย้งและการเปลี่ยนแปลง**, 18 ธันวาคม 2540 ณ โรงแรมเจดับบลิว แมริออท ถนนสุขุมวิท ซอย 2 กรุงเทพมหานคร.
- ชนะศักดิ์ ศรีพุดา. (2546). การสื่อสารระหว่างพระราชบิดาและพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. **เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ พระพุทธเจ้าหลวง การสื่อสารเพื่อการพัฒนา**, หน้า 151-211. 4 กรกฎาคม 2546 ณ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ดวงดาว ยังสามารณ. (2537). **บั้งลึงก์พระปิยะ: บทวิเคราะห์พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์**. กรุงเทพฯ: คบไฟ.
- เดวิด เค. วยอจ. (2556). **ประวัติศาสตร์ไทยฉบับสังเขป**. แปลโดย ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคนอื่นๆ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา. (2468). **จดหมายเหตุเรื่องประพาสต้นในรัชกาลที่ 5**. พระนคร: เทพประสิทธิ์.
- เทวะวงศ์วโรปการ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2508). **จดหมายเหตุรายวันของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ. ปุณณูกถา โดยพระธรรมปาโมกข์ พระประวัติและจดหมายเหตุรายวันของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ (รวบรวมโดย ม.จ. ปรีดิเทพย์พงษ์ เทวกุล)**. พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าหญิงทิพรัตนประภา เทวกุล. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์.
- ธิดา สารยา. (2540). **สยามินทร์ปิ่นธเรศเจ้า จุลจอม จักรเยช**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- ธัญญา วีระเกียรติสุนทร. (2555). เอกสารลำดับที่ 85 ครุโณวาท: ภาพสะท้อนประวัติศาสตร์ต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ค.ศ.1868 - 1885) **100 เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ 21**, หน้า 43-132. กรุงเทพฯ: สักดิโสภารการพิมพ์.
- นภวรรณ ตันติเวชกุล. (2555). **การสื่อสารประชาสัมพันธ์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รายงานการวิจัย)**. กรุงเทพฯ: คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- นิภาพร รัชตพัฒนากุล และคนอื่นๆ. (2549). **สยามพิมพ์การ: ประวัติศาสตร์การพิมพ์ในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- นิษฐา หุ่นเกษม. (2546). พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการสื่อสารเพื่อต่อต้านลัทธิจักรวรรดินิยม ร.ศ. 112. **เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ พระพุทธเจ้าหลวง การสื่อสารเพื่อการพัฒนา**, หน้า 1-52. 4 กรกฎาคม 2546 ณ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ประยุทธ์ วรรณอุดม. (2546). พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการสื่อสารเพื่อการพัฒนาบ้านเมือง. **เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ พระพุทธเจ้าหลวง การสื่อสารเพื่อการพัฒนา**, หน้า 114-149. 4 กรกฎาคม 2546 ณ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ปิยนาด บุนนาค. (2548). ความสัมพันธ์สยาม-ฝรั่งเศส ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. **เอกสารประกอบการประชุมวิชาการเรื่อง สยาม ฝรั่งเศส อินโดจีน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, หน้า 1-55. 20 กันยายน 2548 ณ ห้องประชุม 105 อาคารมหาจุฬาลงกรณ์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ปิยนาด บุนนาค. (2550). **พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: พระปี่ยมหาราชผู้ทรงวางรากฐานระบบราชการไทย และปฏิรูปประเทศแบบ "พลิกแผ่นดิน"**. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาระบบราชการ.

- ปิยนาค บุญนาค. (2553). **ประวัติศาสตร์ไทยสมัยใหม่ (ตั้งแต่การทำสนธิสัญญาเบาว์ริงถึง “เหตุการณ์ 14 ตุลาคม” พ.ศ. 2516).** (พิมพ์ครั้งที่ 3.). กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ปิยนาค บุญนาค และคนอื่นๆ. (2553). **พระมหากษัตริย์กับการสื่อสารโทรคมนาคม** (รายงานผลการวิจัย). กรุงเทพฯ: คณะกรรมการกิจการโทรคมนาคมแห่งชาติ.
- ปิยนาค บุญนาค, ณัฐวิทย์ บุญนาค และนวลมรกต ทวีทอง. (2553). การวางรากฐานการสื่อสาร โทรคมนาคมสมัยใหม่ (สมัยรัชกาลที่ 5) **พระมหากษัตริย์กับการสื่อสารโทรคมนาคม** (รายงานผลการวิจัย), หน้า 141-286. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการกิจการโทรคมนาคมแห่งชาติ.
- เพ็ญศรี คุ้ม. (2554). **การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย (ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ถึง สิ้นสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม).** (พิมพ์ครั้งที่ 3.). กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.
- พรสวรรค์ วัฒนางกูร. (2548). การเสด็จประพาสฝรั่งเศส ร.ศ. 116 ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. **เอกสารประกอบการประชุมวิชาการเรื่อง สยาม ฝรั่งเศส อินโดจีน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, หน้า 71-81. 20 กันยายน 2548 ณ ห้องประชุม 105 อาคารมหาจุฬาลงกรณ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พรสวรรค์ วัฒนางกูร, นฤมิตร สอดสุข และชนินฐา บุญปาน (2546). **การเสด็จประพาสยุโรป ครั้งที่ 1 ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2440: รวมพระราชหัตถเลขาและเอกสารการเสด็จประพาสยุโรป ครั้งที่ 1 ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2440.** กรุงเทพฯ: ศูนย์ยุโรปศึกษาแห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- มูลนิธิสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพและหม่อมเจ้าจางจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา. (2541). **จดหมายเหตุสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ: เสด็จประพาสยุโรปเมื่อ ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434).** กรุงเทพฯ: มูลนิธิสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และหม่อมเจ้าจางจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา.
- ระวีวรรณ ประกอบผล. (2526). นิตยสารไทย. **วิวัฒนาการล้อมวลชนไทย** (คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), หน้า 45-74. กรุงเทพฯ: พุทธบูชาการพิมพ์.
- รักษานต์ วิวัฒน์สินอุดม. (2554). ภาพยนตร์และภาพนิ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. **ปาฐกถาในโอกาสครบรอบ 94 ปี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.** 12 พฤษภาคม 2554.
- ลิขิต ชีรเวทิน. (2553). **การเมืองการปกครองของไทย.** (พิมพ์ครั้งที่ 8.). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- วิมลพรรณ ปิตรวิชัย. (2547). **สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เล่ม 1-2.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ กรุงเทพฯ.
- วิรัช ลภีรัตนกุล. (2549). **การประชาสัมพันธ์.** (พิมพ์ครั้งที่ 11.). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วุฒิชัย มูลศิลป์. (2543). **พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2440).** กรุงเทพฯ: ภูมิปัญญา.
- ศรีสหเทพ (เส็ง), พระยา. (2538). **จดหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116.** กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- ศรีอุทัย เศรษฐพานิช. (2537). บทที่ 2 **วิวัฒนาการราชกิจจานุเบกษา สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5. หนังสือที่ระลึก ราชกิจจานุเบกษา**, หน้า 109-116. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).

- ศักดิ์ ศิริพันธุ์. (2535). *กษัตริย์กับกล้อง วรรณนาการการถ่ายภาพในประเทศไทย พ.ศ. 2388 - 2535*. กรุงเทพฯ: คำนสุทธาการพิมพ์.
- ศักดิ์ ศิริพันธุ์. (2555). *พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบิดาแห่งการถ่ายภาพไทย*. กรุงเทพฯ: คำนสุทธาการพิมพ์.
- สุกัญญา ติระวนิช. (2520). *ประวัติการหนังสือพิมพ์ในประเทศไทย ภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราช (พ.ศ.2325-2475)*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช.
- สุกัญญา สดบรรพัต. (2547). *หมอบรัดเลย์กับการหนังสือพิมพ์แห่งกรุงสยาม*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- สุภาพันท์ บุญสะอาด. (2517). *ประวัติหนังสือพิมพ์ในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: บรรณกิจ.
- เสลา เรขะรุจิ. (2544). *หนังสือศตวรรษหนังสือพิมพ์ไทย. (พิมพ์ครั้งที่ 2.)*. กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า.
- อุบลวรรณ ปิติพัฒนะโมยิต. (2543). *วรรณนาการของการประชาสัมพันธ์ในประเทศไทย* กรุงเทพฯ: คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อรพินท์ คำสอน. (2555). เอกสารลำดับที่ 82 จดหมายเหตุสยามไสมย (2425-2429): ภาพสะท้อนสังคมสยาม คำนรัชสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. 100 เอกสารสำคัญ: *สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ 20*, หน้า 63-129. กรุงเทพฯ: ศักดิโสการพิมพ์.
- อรพรรณ สิ้นธิริมานะ. (2548). *การวิเคราะห์ลักษณะและเนื้อหาของพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: เอกสารชุดกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 หมวดเบ็ดเตล็ด (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการจดหมายเหตุและเอกสาร ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย) มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพมหานคร.*
- อรรณณ ปันธน์โอวาท. (2546). พระพุทธเจ้าหลวงกับการสื่อสารเพื่อการพัฒนา *ปียมหาราชานุสรณ์*, หน้า 119-123. กรุงเทพฯ: สมาคมนิสิตเก่าจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์.

ภาษาอังกฤษ

- Curtin, P.A. (2008). Fred Harvey Company public relations and publicity (1876-1933). *Journal of Communication Management*, 12(4), 359-373.
- Cutlip, S.M., Center, A.H., & Broom, G.M. (2006). *Effective Public Relations*. (9th ed.). New Jersey: Pearson Prentice-Hall.
- Ekachai, D. & Komosevin, R. (2004). From propaganda to strategic communication: the continuing evolution of the public relations profession in Thailand. In K.Sriramesh (Eds.). *Public Relations in Asia* (283-320). Singapore: Thomson.
- Grunig, J.G., & Hunt, T. (1984). *Managing Public Relations*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Kunczik, M. (1990). *Images of nations and international public relations*. Godesberger Allee: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Kunczik, M. (2009). Transnational Public Relations by Foreign Governments. In Sriramesh, K., and Verttill, D. (Eds.), *The Global Public Relations Handbook Theory, Research, and Practice*. New York and London: Routledge.

- L'Etang, J. (2008). **Public Relations: Concepts, Practice, and Critique**. Los Angeles: Sage.
- Puchan, H. (2006). An Intellectual History of German Public Relations. In L'Etang, J., and Pieczka, M. **Public Relations Critical Debates and Contemporary Practice**. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates
- Raaz, O. & Wehmeier, S. (2011). Histories of Public Relations: Comparing the Historiography of British, German and US public relations. **Journal of Communication Management**, 15(3), 256-275.
- Salcedo, N.R. (2008). Public relations before "public relations" in Spain: An early history (1881-1960), **Journal of Communication Management**, 12(4), 279-293.
- Smith, R.D. (2009). **Strategic Planning for Public Relations**. (3rd ed.). New York: Routledge.
- Tantivejakul, N. (2014). The utilization of public relations to avoid imperialism during the beginning of Thailand's transition to modernization (1851-68). In B. St. John III, M. O. Lamme & J. L'Etang (Eds.), **Pathways to public relations histories of practice and profession** (pp. 160-174). New York: Routledge.
- Tantivejakul, N. & Manmin, P. (2011). The practice of public relations in building national unity: A historical view of the kingdom of Thailand In **The proceedings of the international history of public relations conference 2011**. UK: Bournemouth University.
- Wilcox, D.L., & Cameron, G.T. (2006). **Public Relations**. (8th ed.). Boston: Pearson Education.

สัมภาษณ์

- ปิยนถ บุนนาค. ผู้เชี่ยวชาญประวัติศาสตร์รัชกาลที่ 5 ศาสตราจารย์และอาจารย์คณะอักษรศาสตร์ (ภาควิชาประวัติศาสตร์) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. สัมภาษณ์, 10 กรกฎาคม 2557.
- ศักดิ์ ปั่นแห่งเพชร. ผู้เชี่ยวชาญด้านวาทวิทยา ศาสตราจารย์และอาจารย์ประจำคณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. สัมภาษณ์, 25 กรกฎาคม 2557.
- อนุชา ทิรณานนท์. ผู้เชี่ยวชาญและอาจารย์ประจำสาขาวิชาหนังสือพิมพ์และสื่อสิ่งพิมพ์ คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน และผู้อำนวยการสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. สัมภาษณ์, 22 กรกฎาคม 2557.

เอกสารชั้นต้น

- หจค.หมายเหตุแห่งชาติ. (11 ก.ค.2432). ลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลเรื่อง ความไม่ดีของคนเขียนหนังสือพิมพ์. เลขที่ สป.16.10/46.
- หจค.หมายเหตุแห่งชาติ. (16 มี.ค. 2431). ลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลเรื่อง หนังสือพิมพ์ในลอนดอนมีข่าวว่า เมืองไทรบุรีจะเข้าไปอยู่ในพวกเมืองมลายู. เลขที่ สป. 16.10/53.
- หจค.หมายเหตุแห่งชาติ. (31 ก.ค. 2438). ลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลเรื่อง ข่าวสังคมในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์. เลขที่ สป. 16.10/104.
- หจค.หมายเหตุแห่งชาติ. (7 ต.ค. 2439). ลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลเรื่อง หนังสือพิมพ์แต่งเรื่องทำให้เสื่อมเสียพระเกียรติยศ, ควรมี Press Bureau เพราะ free เกินไป, มิฉะนั้นควรจะสดับความที่จะกล่าวถึงพระปรมาภิไธยให้กระทรวงวังหรือราชเลขานุการตรวจก่อน. เลขที่ สป. 16.10/131.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. (5 พ.ย. 2439). ลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลเรื่อง หนังสือพิมพ์ Slobe คัดความจากหนังสือพิมพ์
ของฝรั่งเศสชื่อ Ee'lais กล่าวร้ายประเทศสยาม มีจดหมายแนบด้วย. เลขที่ สบ.16.10/138.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. (24-28 เม.ย. 2452). สัญญาไทยกับจีน ร.ศ. 128. เลขที่ สบ 16.4.3/24.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. (11 ก.ค. 2421). หนังสือพิมพ์ THE SIAM WEEKLY ADVERTISER. เลขที่ สบ 16.20/3.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. (20 ต.ค. 2445). สถิติการจำหน่ายหนังสือพิมพ์ในประเทศต่างๆ. เลขที่ สบ.16.4.3/21.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารส่วนพระองค์ สมเด็จพระบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ. เลขที่
สบ 16 -16.12.